"Adam Smith'in Yeryüzü Cenneti: Ulusların Zenginliği'nin Ticari Topluma İlişkin İyimser Bakış Açısının Maddi ve Entelektüel Kaynakları", Politik İktisat ve Adam Smith, (Der.) Hakan Kapucu et al., Yön Yayınları, İstanbul, 2010.

ADAM SMİTH'İN YERYÜZÜ CENNETİ: ULUSLARIN ZENGİNLİĞİ'NİN TİCARİ TOPLUMA İLİŞKİN İYİMSER BAKIŞ AÇISININ MADDİ VE ENTELEKTÜEL KAYNAKLARI

Muammer Kaymak[1]

Giriş

Adam Smith, toplumsal kuram alanında en ilginç düşünürlerden birisidir. Son dönemde, düşüncelerinin anlamı ve içeriği hayli verimli tartışmalara kaynaklık etmektedir. Smith'e yönelik akademik ilginin yükselişinde geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde yükselişe geçen neoliberal ideolojinin, onun görüşlerini kendi prizmasından yorumlayarak, kendini meşrulaştırma çabası etkili olmuştur. Bu yoruma göre Smith, ünlü "görünmez el" eğretilemesi ile piyasa mekanizmasının engelsizce işlemesinin toplumsal açıdan yararlı sonuçlar yaratacağını, buna karşılık piyasa mekanizmasının serbestçe işlemesine yönelik her türlü müdahalenin, toplumun zararına olacağını ortaya koyarak, katıksız bir liberalizmin sözcüsü olmuştur.[2] Tüm dünyada hegemonik bir konum elde eden neoliberalizmin toplumsal planda yıkıcı sonuçlar doğuran düşünce ve pratiklerinin yarattığı rahatsızlık, bu akımın Adam Smith yorumunu eleştirel bir biçimde ele alan akademik çalışmaların çoğalmasına yol açmıştır. Son yıllarda, Smith üzerine toplumsal bilimlerin farklı alanlarından araştırmacıların da katkısıyla çoğalan incelemeler, neoliberalizmin, Smith'in görüşlerini ortaya çıktığı toplumsal ve entelektüel bağlamdan koparark, vulgarize eden tek yönlü bir yorum olduğunu ortaya koymaktadır.

Ne var ki Smith'in liberalizmin doktriner bir sözcüsü olarak görülmesi geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinin ürünü değildir. Smith'in iktisadi liberalizmle özdeşleşmesi, esas olarak 19. yüzyıl liberal politik ekonomistlerin yaygınlaştırdığı Smith yorumuyla bağlantılıdır. Bu düşünürlerden J. McCulloch, eserin 1828 yılında yayınlanan baskısına yazdığı önsözde "ekonomi politiğin temel amacının "zenginlik ve refahın nasıl artırılacağı konusunda insanlığı aydınlatmak" olduğunu ve Adam Smith'in bunu en iyi başaran düşünür olduğunu savunmuştur (Tribe, 1995, s.23). Bu yaklaşım, Smith sonrasında ekonomi politiğin kazandığı yeni doğrultunun temel özelliğini ifade etmektedir.

Smith'in ekonomi politik mirasını, yalnızca "zenginliği artırma"nın pozitif yasalarını ortaya koymakla sınırlayan bu yaklaşım, *Ulusların Zenginliği*'ni yazıldığı toplumsal ve entelektüel bağlamdan koparark, iktisadi liberalizmin ve serbest ticaretin kutsal kitabına dönüştürmüştür. Max Lerner (1937, s. v,ix), eserin ünlü Cannan baskısına yazdığı önsözde bu düşüncenin dayandığı varsayımları büyük bir açıklıkla dile getirmiştir. Lerner'a göre *Ulusların Zenginliği*, "Avrupa'nın bütün güçlerinin, işadamlarını, onların egemen olduğu toplumu ve bu yeni toplumun ihtiyaç duyduğu düşünce çerçevesini ve kurumlarını yaratmakla meşgul olduğu bir dönemin ürünüdür". Bu nedenle eser, "yükselen kapitalist girişimcilerin, girişim özgürlükleri önündeki feodal kısıtlamalara, eski düşünce ve alışkanlıklara karşı yürüttükleri mücadeleye entelektüel bir gerekçe sağlamış, kazanç hırsına ve açgözlü tutkulara bir saygınlık ve kutsallık kazandırarak bu sınıfın iktisadi çıkarlarını rasyonelleştirmiştir". Böylece Smith, "farkında olmadan, Avrupa'da yükselen kapitalist sınıfın hizmetkarı (mercenary) olmuştur". Benzer bir yaklaşımı benimseyen Eric Roll

1 *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, mkaymak@hacettepe.edu.tr*

2 Neoliberalizmin Smith yorumu konusunda bir değerlendirme için bkz. McNally, (1993, s 44-46).

(1956, s.148-150)'a göre, Smith, "liberalizm havarisi" ve "*laissez faire* şampiyonu"dur. Ona göre Smith, başarısını "henüz hak ettikleri saygınlığa kavuşamamış sanayici kapitalistler şahsında mesajını almaya hazır bir dinleyici kitlesine sahip olmasına" borçludur. Roll (1956, s.150)'a göre Smith, "piyasa ve emek arzı üzerinde, ticaret sermayesinin ve toprak sahiplerinin eski rejiminden kalan bütün sınırlamaları ortadan kaldırma endişesi taşıyan sanayicilerin sesiyle konuşuyordu" ve İngiltere'nin dünyanın atölyesi olmaya hazırlandığı Sanayi Devrimi'nin öngününde, "bu politikayı hızlandıracak şekilde tasarlanmış bir politikanın savunuculuğunu yapıyordu".

Ana çizgileri ile aktarmaya çalıştığımız bu yaklaşıma göre, Smith, modern sanayi kapitalizmi ve toplumunun ideolojisi olan iktisadi ve siyasal liberalizmin öncüsüdür. Eserlerinde bireylerin yalnızca kar güdüsüyle kendi çıkarı peşinde koşmasının genel yarara en etkili bir şekilde hizmet edeceği bir *laissez faire* kapitalizminin kuramsal sözcülüğünü yapmıştır. Bu çerçevede, serbest ticaret önündeki iç ve dış engellerin kaldırıldığı bir iktisadi düzen öngörmüş, bu düzen içerisinde gelişen işbölümünün sanayiye uygulanmasıyla ulusal zenginliğin artacağını ortaya koyarak ekonomi politiğin sanayiye dayalı bir zenginlik bilimi olarak doğmasını sağlamıştır.

Ulusların Zenginliği dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bu yaklaşımın ciddi kuramsal sorunlar içerdiği görülmektedir. Smith, *Ulusların Zenginliği* başta olmak üzere bütün eserlerinde tarıma dayalı bir kapitalizmin kuramsal modelini geliştirmiş, tarım sektörüne verdiği öncelikle bağlantılı olarak tarıma dayalı toplumsal sınıflara karşı da olumlu bir tavır sergilemiştir. Eserde, tarım emekçileri, çiftçiler ve toprak sahipleri için övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Smith'e göre toprak sahiplerinin ve ücretli emekçilerin çıkarları toplumun genel çıkarlarıyla yakından ilişkilidir. Tarıma dayalı toplumsal sınıflar entelektüel ve ahlaki açıdan ticaret ve sanayiye dayanan toplumsal sınıflardan daha üstündür (Smith, 1937, s.127).

Smith, eserlerinde tarım kesimi lehine görüşler öne sürerken, tüccar ve sanayicilere sert eleştiriler yöneltmiştir. Ona göre "tüccarların ve manüfaktürcülerin, bayağı açgözlülüğü ve tekelci tabiatları, tüm insanlığa egemen olmadığı gibi, egemen olmasına da izin verilmemelidir....bunların çıkarları toplumun büyük çoğunluğunun çıkarlarına doğrudan karşıttır" (Smith, 1937, s.460). Bu düşüncelerin *kazanç hırsına ve açgözlü tutkulara bir saygınlık ve kutsallık kazandır*mayı hedefleyen ve *sanayicilerin sesiyle* konuşan bir kişiye ait olamayacağı herhalde açıktır.

Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde tarımın erdemlerini sergilemekle yetinmemiş, ticari topluma hakim olan ruhun toplumun ahlaki yapısı üzerindeki yıkıcı etkilerini sert ifadelerle eleştirmiştir. Smith'in tüccar ve sanayicilere yönelttiği sert eleştiriler ve tarımcı sınıflara yönelik övgü dolu ifadeleri 18. yüzyıl İskoçyası'nın toplumsal, iktisadi ve entelektüel koşullarının ürünüdür. Bu ortam, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Ulusların Zenginliği*'nde geliştirdiği kuramsal sistemin oluşumunda belirleyici bir öneme sahiptir. Smith'in eserlerinde ele aldığı temalar, İskoç aydınlanmasının temel entelektüel sorunları ile yakından ilişkilidir. Bu bakımdan Smith'in ahlak, devlet ve ekonomi politik konularındaki görüşleri tutarlı bir bütün oluşturmaktadır. Smith eserlerinde, ticari toplumun yol açtığı ahlaki bozulmanın önüne geçmek ve bireyci iktisadi faaliyetlerin genel yarara hizmet etmesini sağlamak için gerekli kurumsal ve hukuksal çerçevenin oluşturulmasına odaklanmıştır. Bu çerçevenin oluşturulması, sınıfsal açıdan ticari ilişkilerin yarattığı

yozlaşmadan etkilenmemiş, erdemli ve ileri görüşlü devlet adamlarının yönetimindeki bir devletin görevidir. Smith'e göre bu erdemli ve ileri görüşlü devlet adamları, kişisel çıkar peşinde koşan tüccarlar ve sanayiciler değil, toprak sahipleridir.

Smith, tüccar ve sanayicilere yönelik güvensizliğini ifade ederken, ticaretin ve sanayinin gelişmesine karşı çıkmamış, aksine bu gelişmeyi desteklemiştir. Smith'e göre, ticaretin gelişmesi bireyler arasında, sempati yaratarak karşılıklı gereksinimlerin anlaşılmasını sağlamakta, yaşam standartlarını yükselterek nüfusun çoğunluğunun oluşturan yoksul emekçiler lehine sonuçlar doğurmakta ve böylece toplumsal ilerlemeye hizmet etmektedir. Ancak Smith'in ticari topluma ilişkin iyimser vizyonu, Smith'in piyasa toplumun apolojisini yaptığı yolundaki yorumlara temel oluşturmuştur. Üstelik bu yorum yalnızca liberal yazarlarca değil, kimi Marksist yazarlarca da benimsenmiştir. Örneğin E. P. Thompson (2007, s.242-248) Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin 4. kitabında dahili tahıl ticareti üzerine kaleme aldığı ara söze gönderme yaparak, bu eleştiriyi getirmektedir. Smith, burada dahili tahıl ticareti ile uğraşan tüccarla halkın büyük bölümünün çıkarlarının kıtlık yıllarında bile aynı olduğunu, fiyat mekanizmasının tahıl arzını ihtiyaca uygun bir biçimde düzenlediğini savunmuştur. Bu yorumla, Smith'in eserin bütünündeki iyimserliğinin ötesinde bir değerlendirmeyi hak ettiği açıktır. Buradaki özürcü tutum, Smith'in politik ekonomisinin sınırlarına da işaret etmektedir.[3]

Bu yazıda Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde ticari topluma ilişkin ortaya koyduğu bu iyimser vizyonunun maddi ve entelektüel kaynakları tartışılmaktadır. Böyle bir çabanın bir makalenin boyutlarını aşan bir incelemeyi gerektireceği açıktır. Bu nedenle yazıda Smith'in ticari topluma ilişkin iyimser vizyonunun maddi ve entelektüel kaynaklarını ve *Ulusların Zenginliği*'ndeki teorik yapının bu vizyonu meşrulaştırmaya yönelik olarak nasıl tasarlandığını ele almakla yetinilecektir. Bu çerçevede Adam Smith'in entelektüel gelişiminde belirleyici önem taşıyan iki temel kaynağın ele alınması gerekmektedir. Bunlardan ilki Smith'in doğup büyüdüğü İskoçya'nın 18. yüzyılda yaşadığı dönüşüm, diğeri ise yine İskoçya bağlantılı olarak, Smith'in de bir parçası olduğu ve görüşlerinin oluşumundaki başlıca kaynak olan İskoç aydınlanmasının entelektüel mirasıdır.

18.Yüzyılda İskoçya: Kapitalist Gelişme ve Aydınlanma Felsefesi

Adam Smith *Ulusların Zenginliği*'nde doğal özgürlük sistemi olarak olumladığı ve 'ticari toplum' adını verdiği piyasa toplumu hakkındaki iyimser vizyonu, doğup büyüdüğü, entelektüel kimliğini kazandığı 18. yüzyıl İskoçyası'nın iktisadi ve entelektüel tartışmaları etrafında biçimlenmiştir.

İskoçya 18. yüzyıl başlarında İngiltere ile resmen birleşmiş, birleşmeyi izleyen yarım asır içinde kapitalist gelişme büyük bir hız kazanmıştır. Bu gelişmenin toplumsal sonuçları, İskoç aydınlaması olarak bilinen entelektüel akımın temel sorunsallarını da biçimlendirmiştir. Smith, bir İskoç düşünürü olarak hem İskoçya'nın kapitalist gelişme sürecinden hem de bu sürecin entelektüel planda yarattığı tartışmalardan büyük ölçüde etkilenmiştir.

Birleşmeden önce kendine özgü bir sınıf yapısına, uzun bir geçmişe sahip işleyen bir devlet sistemine, özellikle hukuk, yerel yönetim, eğitim ve din alanlarında bağımsız kurumsal bir çerçeveye sahip olan İskoçya'nın geleneksel toplumsal yapısında, 18. yüzyılın

3 Thompson (2007, s. 309-436) bu yorumuna yönelik eleştirileri oldukça güçlü argümanlarla yanıtlamıştır. Ayrıca bkz. Hont ve Ignatieff (1983).

ortalarına kadar önemli bir değişiklik ortaya çıkmamıştır. Yüzyılın ilk yarısındaki İskoçya, Highland adı verilen kuzeydeki dağlık bölgelerde kabile ekonomisi ve kültürünün hakim olduğu, öte yandan Lowlands denilen güney bölgelerinde ticari tarımın henüz başlangıç aşamasında olduğu, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecini yaşayan bir ülkedir. Sanayi Devrimi öncesinde İskoçya'nın iktisadi gücünün ana kaynağını keten üretimi ve dokumacılığı ile canlı hayvan yetiştiriciliği oluşturmaktadır (Smout, 1983, s.46).

18. yüzyılın ilk yarısında henüz geleneksel tarım ve sanayi ürünleri için gerekli iç pazarı oluşturamayacak kadar yoksul ve küçük bir ülke olan İskoçya'nın elitleri, İngiltere ile birleşmenin ardından İngiltere pazarı ve İngiltere üzerinden denizaşırı pazarların avantajlarından yararlanmayı ummuştur. Ne var ki İngiltere ile birleşmesinin ardından geçen yarım asır içinde İskoç elitlerin iktisadi planda birleşmeden bekledikleri sonuçlar gerçekleşmemiştir. İktisadi planda birleşmeden beklenen olumlu etkilerin ortaya çıkmamış olması 18. yüzyıl ortalarında politik ekonomi literatürüne ciddi katkılar sağlayan tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, yalnızca İskoçya'nın iktisadi gelişmesinin özgül sorunlarını yansıtmakla sınırlı kalmamış, politik ekonomiye yeni bir yön kazandırmıştır.[4]

Bu tartışmalarda liberal görüşleri savunanlar, İskoçya'nın iktisadi sorunlarını aşması için İngiltere ile ticari ve siyasal birliğe girmesi gerektiğini savunurken, milliyetçi görüşleri savunan bir diğer kesim, bağımsız, devlet destekli ve kendine yeterliliği esas alan bir gelişme stratejisi izlenmesini önermiştir. İskoç elitleri arasındaki bu tartışma salt iktisadi argümanlar açısından değil, devlet oluşumu sorunu ekseninde yürütülmüştür. Robertson (1983, s.137)'ın ifadesiyle tartışma, "İngiltere ile birleşmenin sağlayacağı olası iktisadi fırsatları geriye tepme pahasına mevcut siyasal kurumların korunması [bağımsızlık] ile İngiltere ile birleşerek kendi kurumsal ve siyasal bağımsızlığından vazgeçip, bu ülkenin ticari imparatorluğunun nimetlerinden yararlanmak" seçenekleri etrafında gelişmiştir. Bu sorun etrafındaki tartışma David Hume'un konuya el atmasıyla serbest ticaret lehine görüşlerin kazanımı ile sonuçlanmıştır. Hume, serbest ticareti ve sermayenin serbest dolaşımını meşrulaştırmaya yönelik olarak ortaya koyduğu "*otomatik madeni para akımı*" teorisini bu tartışmalar sırasında geliştirmiştir.[5] Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki serbest ticaret lehine görüşleri, esas olarak bu tartışmanın izinde şekillenmiştir. Hume'un serbest ticaret yanlısı görüşleri, İngiltere–İskoçya ilişkisi bağlamında pratikte de doğrulanmış, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve denizaşırı pazarlara yönelik olarak ticari tarıma yapılan yatırımlar İskoçya'nın sanayi devrimi öncesinde güçlü bir kalkış yapmasını sağlamıştır (Campbell, 1964, s.471). Tarımda kapitalist dönüşümün hızlanması ve birleşmenin olumlu iktisadi sonuçlarının ortaya çıkmaya başlamasıyla, İskoçya'nın kendine özgü sınıf yapısı çözülmeye başlamıştır. Kuzeydeki kabile hayatı giderek yerini kapitalist ilişkilere bırakırken güneydeki büyük toprak sahipleri, gelişen ticari kapitalizme daha hızlı uyum sağlayarak ülkeyi saran ilerleme ruhuna öncülük etmiştir. Gelişen kapitalist ilişkiler İskoç aristokrasisini de dönüştürmüş, ticari tarımın siyasal ve iktisadi gücün temelini oluşturduğunu görmeye başlayan geleneksel toprak sahibi sınıf, Londra'daki siyasal yaşama katılmak ve İngiliz aristokrasisine özgü gösterişli bir yaşam sürmek gibi güdülerle, büyük tarımsal yatırımlara öncülük etmiştir (Stein, 1970, s.143 ; Mitchison,

4 Burada ayrıntısına giremediğimiz bu tartışmanın genişçe bir değerlendirmesi için bkz Hont (1983).

5 Hume'un bu dönemde kaleme aldığı iktisadi yazıları derleyen ve yorumlayan önemli bir çalışma için bkz Rotwein

1982, s.347). Tarım ürünleri ticaretinin giderek artmasıyla, toprak sahipleri tarımsal yatırımlardan elde ettikleri kazançlarla, madencilik, yol yapımı bankacılık, yün ve keten ticareti gibi alanlara da yönelmiştir. Özellikle tarım ulaştırma ve madencilik alanındaki sabit sermaye yatırımları ve bankacılık alanındaki gelişmeler sanayi devriminin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.

İskoçya'da yaşanan hızlı kapitalist dönüşüm, bu dönüşümün yol açtığı toplumsal ve siyasi sonuçlara odaklanan güçlü entelektüel tartışmalara yol açmıştır. İskoç aydınlanması diye bilinen entelektüel akımın temel sorunu, geleneksel ahlaki yapının yeni iktisadi koşullarla nasıl uyumlu hale getirileceği, bireyci bir toplumda erdemin nasıl korunacağı, herkesin kendi çıkarını izlediği bir toplumda toplumsal düzenin hangi ilkeler temelinde inşa edileceği etrafında şekillenmiştir.

İskoç aydınlanması içinde bu temel sorulara yönelik verilen başlıca yanıtlar, Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde ticari topluma ilişkin eleştirel bir mesafe ile dile getirdiği iyimser perspektifinin kaynaklarını oluşturmaktadır. İskoç aydınlanması içinde geleneksel değerlerle yeni iktisadi koşulların nasıl uyumlu hale getirileceği yolundaki tartışmaların fitilini 1705 yılında yayınlanan *The Grumbling Hive or Knaves Turned Honest* (Mızmız Arı Kovanı ya da Namuslu Olan Hilekarlar) adlı broşürde öne sürdüğü görüşlerle Bernard Mandeville ateşlemiştir. Mandeville, bu broşürdeki görüşlerini 1714 yılında *Özel Günahlar, Ortak Çıkarlar* (Private Vices, Publick Benefits) alt başlığı ile yayınladığı *Fable of the Bees* (Arılar Masalı) adlı eserinde ayrıntılı olarak sunmuştur (Hazard, 1999, s.309).

Mandeville eserinde ticari faaliyetleri ahlaki açıdan yargılayan geleneksel ahlak felsefesini hedef tahtasına koymuştur. Eserinde, esas olarak ahlaki yozlaşma, hile ve yalanın iktisadi açıdan yararlı olduğunu ve bu duyguların ahlaki gerekçelerle ortadan kaldırılmasının ticaret ve sanayinin gerilemesine yol açacağını öne sürmüştür (Landreth, 1975, s.193). Ona göre nasıl hırsızlık kilit yapımcılığını geliştiriyorsa, lüks ve savurganlık da birçok mesleğin gelişmesini sağlamaktadır. Mandeville'e göre:

"Moral ve doğal açıdan, şu dünyada şer dediğimiz şey, bizi toplumsal yaratıklar yapan büyük bir ilkedir, sağlam bir temeldir, istisnasız her türlü iş alanının ve istihdam edilmenin yaşamı ve desteğidir. ...Tüm sanatların ve bilimlerin gerçek kaynağını orada aramalıyız. Şer'in sona erdiği anda toplum tümden dağılmasa bile bozulmak zorunda kalır" (akt. Marx, 1998, s.364).

Bu görüşleriyle Mandeville, ahlakın toplumsal yaşamın temelini oluşturduğunu öne süren geleneksel felsefi sistemlere ve geleneksel ahlak anlayışına meydan okumuştur. Mandeville'e göre, iktisadi ilerleme çağında, ilerlemenin sonuçlarına karşı ahlaki gerekçelerle karşı çıkmak anlamsızdır. Mandeville'in oldukça kışkırtıcı bir üslupla kaleme aldığı *Fable Of The Bees* adlı eser, o dönemde ahlak felsefesinin merkezi konumundaki İskoç üniversitelerinde büyük bir yankı uyandırmış ve bu "zararlı" görüşlerin çürütülmesi birçok düşünürün temel sorunu haline gelmiştir. Glasgow Üniversitesi'nde ahlak felsefesi kürsüsü profesörü olan Francis Hutcheson, Mandeville'in görüşlerinin çürütülmesi işini üstlenerek ona karşı bir dizi eser kaleme almıştır. Doğal hukuk okulunun önde gelen temsilcilerinden olan Hutcheson, David Hume'un yakın arkadaşı ve Adam Smith'in hocasıdır. Hutcheson, Mandeville'in görüşlerine yönelik ahlaki temelde eleştiriler yöneltmiş, ancak eleştirisini iktisadi argümanlara da yer vermiştir. Ona göre, lüks, savurganlık, suç ve acılardan doğan meslekler iktisadi refah için zorunlu değildir. "İnsanlar, ihtiyaçlarını

giderecek yararlı şeylerin tümüne sahip olmadıkça, lüks harcamalardan kesinti yapılarak elde edilecek tasarruf, başka alanlarda kullanılabilecektir" (akt. Rothbart, 1995, s.422). Bu anlamda, üretilen ürünler, Mandeville'in öne sürdüğünün aksine, günahlar ve kötülükler olmadan da tüketilebilecektir.

İskoç aydınlanma düşünürleri içinde, Mandeville'nin görüşlerinin alevlendirdiği ilerleme ve bireysel çıkarlar çağında toplumun yeniden inşası sorununa eğilen bir diğer düşünür ise David Hume olmuştur. Hume, sorunu Hutcheson'dan farklı bir yaklaşımla ele almış ve onun teolojik temelli yaklaşımını yadsımıştır. Hume eserlerinde Mandeville'in ekonomi anlayışına ahlaki bir perspektifle karşı çıkmanın anlamsız olduğunu savunarak, ahlaklı davranışın, ticarileşmenin ortaya koyduğu sonuçları entelektüel açıdan kavramak için yeterli olmayacağını vurgulamıştır. Hume açısından, ticaretin gelişmesi, Hutcheson'ın ileri sürdüğü gibi, yozlaşma ve dejenerasyona yol açmaktan çok, ahlak, adalet ve iyi yönetim için bir fırsat yaratır. Ahlaklı davranış, akıl yoluyla belirlendiğine göre, aklın uyarıcısı olan maddi ilerlemeye karşı çıkmak anlamsızdır. Hume iktisadi gelişmenin toplumsal ve entelektüel sonuçları konusundaki görüşlerini en açık olarak, *Of Refinement of Arts* (Zanaatların Gelişmesi Hakkında) adlı makalesinde ele almıştır. Hume (1970, s.21)'a göre, insan davranışı, hareket, haz ve tembellik gibi üç ana tutku tarafından biçimlenir. Bu nedenle yaşamdaki hazzın ve rahatlığın artmasının kaçınılmaz olarak ahlaki yozlaşmaya yol açacağı düşüncesi yanlıştır.

Hume'a göre sanayinin ve mekaniğe dayalı mesleklerin bir diğer avantajı, liberal mesleklerin gelişmesine hizmet etmesidir: "Büyük filozoflar, politikacılar, ünlü generaller ve şairler üreten çağ, genellikle, aynı zamanda yetenekli dokumacılar ve gemi yapımcılarının çok sayıda olduğu çağdır". Dolayısıyla "astronomiden anlamayan ya da ahlakın bilinmediği bir toplumda, bir parça yünlü kumaşın kusursuz bir şekilde elde edilmesini bekleyemeyiz" (Hume, 1970, s.22). Hume'a göre zanaatlardaki ve bilimlerdeki ilerleme çağı, cahilliği ortadan kaldırır ve insanların "akıllı varlıkların ayrıcalıklarından yararlanmalarına" izin verir. Sonuçta insanlar, ilerleme sayesinde toplumsallaştıkça, özel mülkiyetin, devletin ve hukukun zorunlu olduğunu görmeye başlarlar. Bu nedenle Hume'un düşüncesinde "adaletin kökeni mülkiyetin kökenini açıklar, ikisi de aynı şeyden doğmuştur" (akt. Stein, 1970, s.155).

Hume'a göre, ahlaki ve siyasal gelişme, ticari toplumun gelişmesi ile yakından bağlantılıdır: "*Çalışma, bilgi ve insanlık*, birbirine kopmaz bir zincirle bağlıdır" (Hume, 1970, s.23, vurgu orijinalinde) Sanayi ve ilerleme çağına özgü düşüncelerin yayılması ahlaklı davranış ve iyi yönetimin toplumsal ve kurumsal çerçevesini oluşturan ahlak ve felsefede de aynı ilerlemeleri de sağlar: "Onur ve erdem duygusu,... bütün çağlarda aynı düzeyde olmasa da, bilgi ve gelişme çağında doğal olarak çok daha fazla olacaktır" (akt. Fitzgibbons, 1995, s.53).

Bu görüşleriyle Hume, iktisadi gelişme ve ticarileşme konusunda iyimser bir yaklaşım ortaya koymuştur. Ona göre, ticari toplumun gelişmesine eşlik eden insanlaşma süreci toplum ve devlet için sağlam bir temel oluşturur. Bu bakımdan Hume, insanların bireysel çıkarları doğrultusunda davranmasından endişe duymamış, insanların bireysel çıkar peşinde koşmasının hukukun ve devletin temeli olduğunu savunmuştur.

Hume'un ticari toplumda ahlak ve düzen konusundaki iyimser yaklaşımı bir dizi eleştiriye uğramıştır. Bu konuda en önemli eleştiri erdem ve ticari toplumdaki yozlaşma

üzerine Makyavelci bir yaklaşıma sahip olan Adam Ferguson'dan gelmiştir (Hont, 1983, s.295). Edinburgh Üniversitesi'nde ahlak felsefesi profesörü olan Ferguson, 1767 yılında yayınlanan *An Essay on the History of Civil Society* (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı eserinde, Hume'un maddi ve ticari ilerlemenin yasaların ve adaletin temelini oluşturacağı yönündeki iyimser görüşünü reddetmiştir. Buna karşılık Ferguson, eserinde, kimi ahlaki çekinceler taşımasına karşın ticarileşmeyi savunmuş, işbölümünün olumsuz sonuçlarını vurgulamasına karşın, ulusal zenginliğin artması için işbölümünün zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Ferguson, kişisel çıkar peşinde koşmanın ulusal zenginliği artıracağını öne sürmüş, ticaret konusunda da açık bir *laissez faire* yanlısı tutum sergilemiştir.

Ferguson'a göre ticaretin gelişmesi ve bolluğun sağlanması için kişisel çıkar güdüsü, devletin geliştirilmesine göre daha iyi bir seçenektir: "Olaylar göstermektedir ki, kişisel çıkar ticaret ve zenginlik için devletin geliştirilmesinden daha iyi bir patrondur" (Ferguson, 1966, s.144). Öte yandan Ferguson'a göre, ticarileşme iktisadi açıdan yararlı olmasına karşın, olumsuz toplumsal ve siyasal sonuçlara da yol açabilir:

"İnsanın mizacı ve uğraşları genellikle bencil ve toplumsal olmak üzere iki farklı ilkeye dayanır. İlki, insanın yaptığı işlerde kendi başına davranmasına yol açar, ve bu ilke insan ilişkileri için bir referans haline gelirse, öykünülen bir davranış biçimi haline gelir, rekabete ve düşmanlığa yol açar. İkinci ilke ise bizi diğer insanlarla birlikte yaşamaya yöneltir. ....Bu toplumsal duygular, toplumun üyelerini bir araya getirir. Ve insanların birbirlerinin tasa ve sevinçlerini paylaşmalarını sağlar ve tüm insanları mutlu kılar" (Ferguson, 1966, s.51).

Görüldüğü gibi, Ferguson ticari toplumun tümüyle kişisel çıkarlara dayalı olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Ferguson, ticari toplumda iktisadi rekabetin ve kar peşinde koşmanın bütün insan ilişkileri için bir model haline gelmesini kaygıyla karşılamıştır. Ona göre bütün toplumsal ilişkilerin bir nakit ilişkisine indirgenmesi, bireyleri, kişisel çıkar tutkusunun nesnesi haline getirmektedir (Ferguson, 1966, s.19). Ferguson'a göre, bütün toplumsal ilişkilerin ticarileşmesinin yol açtığı en temel sorun kar peşinde koşma ilkesinin siyasal sisteme egemen olmasıdır. Bireyler toplumsal sorunlara ve siyasal konulara kişisel çıkarlarını gerçekleştirmek için bakmaya başladıklarında tam anlamıyla bir yozlaşma ortaya çıkar. Yurttaşlık erdemlerinin (civic virtues) gerilemesi ve toplum çıkarlarının birey çıkarlarına feda edilmesi toplumun siyasi ve ahlaki alt yapısının çözülmesine yol açar. Ancak Ferguson'a göre, ticari toplumda ahlaki yozlaşma kaçınılmaz değildir. Eğer yönetici sınıf, ticari toplumda hakim olan ruhun yol açtığı tehlikeleri fark eder ve bu ruhun geleneğe ve siyasal sisteme nüfuz etmesini engelleyecek önlemleri alırsa, ticari ruh bir tehlike olmaktan çıkar.

Ferguson (1966, s.158)'a göre, "eski Yunan ve Roma'da genel her şeydir", ama "bugün Avrupa'da bireyin her şey ama genelin hiçbir şey olduğu birçok ülke var"dır. "Birçok çağda, zenginlik tutkusu bastırılmış, ve yurttaşlar kendilerini, bir mülkün sahibi olarak değil, ülkelerinin bir mülkü olarak görmeye zorlanmışlardır". Fakat, mülk sahipliğinin doğal karşılandığı ticari toplumda, genel çıkarların göz ardı edilmesi tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durumda, belli bir devlette ticari ruhun yozlaştırıcı etkisine karşı çıkacak, erdemleri koruyacak, toplumu düşünen aydınlanmış toprak sahiplerine görev düşmektedir. Erdemli devlet adamları iktisadi alanda egemen olan ilkelerin siyasal alana taşınmasının

önüne geçmeye çalışmalıdırlar. Devlet adamları belli bireysel çıkarları değil toplumun genel çıkarlarını ön planda tutacak ve zenginliğin eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlayacak hukuksal çerçeveyi inşa etmekle yükümlüdürler. Ferguson (1966, s.158)'e göre kişisel alışkanlıkları ahlaki bir zeminde düzenlemeye yönelik bu müdahalenin amacı:

> "...[İnsanları] boş kibrin zevkinden korumak, aşırı zenginlikten kaynaklanan gösterişi engellemek ve bu araçlarla zenginlik tutkusunu zayıflatmak ve yurttaşların davranışlarını düzenlemesi gereken eşitlik ve alçakgönüllülük duygularını onların kalbinde tutmaktır"

Görüldüğü gibi, Ferguson kişisel çıkar ilkesine göre işleyen sivil toplumun düzenlenmesi konusunda devlet adamlarına etkin bir rol biçmektedir. Ancak, bu müdahaleyi kişisel çıkarların belirlediği ilişkilerin öngörülemeyen sonuçlarını denetlemeye yönelik geleneksel bir anlayışla değil, ticari toplumun rasyonelleştirilmesi kaygısı ve sivil toplumun kuruluşu perspektifi ile talep etmektedir[6].

Ferguson'a göre, siyasal erdemi korumanın en önemli aracı askeri işlerdir. Bu nedenle toplumsal işbölümü askeri alana taşınmamalıdır. Eğer askeri faaliyetler uzmanlaşmış profesyonel bir grubun işlevi haline gelirse yurttaşlar ülkeyi korumak için hayatını ortaya koyma deneyimini asla yaşayamayacaklardır. Ona göre bu deneyim yurttaşları kendi dar çıkarlarının üstüne çıkmaya zorlayarak onların ortak bir çıkar etrafında kenetlenmesini sağlar:

> "Zanaatların ve mesleklerin ayrılmasının bu işleri yapanların becerilerini artırdığı ve amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştırdığı görülmektedir. Kumaşçının ve sepicinin mesleklerinin ayrılmasıyla, daha kaliteli giysilere ve ayakkabılara kavuşuruz. Fakat yurttaşları ve devlet adamlarını bir araya getiren zanaat ve siyaset mesleklerinin işbölümüne tabi hale gelmesi, insanın karakterine ve geliştirmek üzere olduğumuz mesleklere zarar verir. Bu bölünme ile ülkenin güvenliği için gerekli olan özgür bir halktan ve ülkeyi yağmalamak için dışarıdan gelecek saldırılar karşısında ülkemizi savunmaktan yoksun kalırız. Ve ülkede askeri bir hükümetin kurulması tehlike altına girer"[7] (Ferguson, 1966, s.158)

Bu pasajda, Ferguson bir yandan erdemin korunması için askeri işlerin önemine vurgu yaparken diğer yandan da ticari toplumda toplumsal işbölümünün sonuçlarına dikkat çekmektedir. Burada, işbölümünün toplumsal sonuçları üzerine özünde iyimser bir tutuma sahip olduğu ancak siyasal sonuçlarından memnun olmadığı görülmektedir. Ferguson, aslında işbölümünün kötülükleri üzerinde daha keskin görüşlere sahiptir:

> "Zanaatlardaki ilerleme ile ulusal kapasitenin artıp artmayacağından bile şüpheye düşülebilir. Birçok mekanik zanaatlar, en iyi başarıya, duygu ve aklın tam bir baskı altına alınmasıyla ulaşırlar. Ve bilgisizlik, hurafelerin olduğu kadar, sanayinin de anasıdır. Düşünce ve tahayyül yetisi yanılabilir, ama eli ve ayağı hareket ettirme alışkanlığı her ikisinden de bağımsızdır. Buna göre manüfaktürler, en fazla, akla en az başvurulan ve atölyelere öyle fazla hayal gücü harcamaksızın parçalarını insanların oluşturduğu bir makine gözüyle bakılan durumlarda gelişir".

Bu konuda Ferguson, general ile er arasındaki işbölümünü örnek göstermiştir:

> "General savaş bilgisinde çok usta olabilir, oysa erin ustalığı birkaç el ve ayak hareketinden ibarettir. Bu ikincisinin yitirdiğini birincisi kazanmış olabilir. ...ve bu ayrılmalar çağında düşünmek başlı başına bir zanaat durumuna gelebilir" (Ferguson, 1966, s.182-3).

Ferguson'ın işbölümü konusundaki olumsuz düşünceleri, Smith üzerinde etkili olmuştur. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde bu konuya özel bir önem vermiştir[8].

İskoç aydınlanma düşünürlerinin toplumun geleneksel ahlakının yeni iktisadi koşullarla uyumlulaştırılması konusunda oluşturmaya çalıştığı beli başlı yanıtlar bunlardır. Bu yanıtlar içerisinde Hutcheson geleneksel ahlaki değerlere vurgu yaparken, Hume, ticarileşmenin, siyasal ve toplumsal düzenin sağlanması için gerekli kurumsal ve entelektüel çerçeveyi sağladığına inanmaktadır. Adam Ferguson ise ticarileşmeyi ahlaki gerekçelerle reddetmemesine karşın, Hume'un bu gelişmeyi toplumsal ahlak ve düzenin kaynağı olarak görmesine karşı çıkmıştır. Ferguson'a göre ticarileşme ile sağlanan zenginliğin sağladığı yararlar, ticarileşmenin erdem ve ahlak üzerinde yol açtığı tahribatla dengelenmektedir. Bu anlamda ticaret zorunlu bir kötülüktür. Ticaret iktisadi gelişme için zorunlu olmasına karşın, bu alanda egemen olan ilkeler siyasal yapıya nüfuz ettiğinde gerçek bir kötülük haline gelir. Ticari ruhun toplumun ahlaki yapısına sızmasını engellemek için yasaların ve devletin, genel iyiyi temsil eden devlet adamları tarafından bilinçli bir şekilde kullanılması gerekir.

İskoç Aydınlaması Düşünürü Olarak Adam Smith

Smith iktisadi faaliyetler ve ahlaki davranış arasındaki ilişkiyi çözümlemeye çalışırken, yukarıda sayılan bu öncel yaklaşımlar ışığında hareket etmiştir. Smith, ticari toplumdaki ahlaki davranış sorununu 1759 yılında kaleme aldığı *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duygular Kuramı) adlı eserinde ele almıştır. Bu eserde ortaya koyduğu kuramsal yaklaşımı izleyerek *Ulusların Zenginliği*'nde ticari toplumun iktisadi çözümlemesine yönelmiştir.

Smith, Francis Hutcheson'ın ve Adam Ferguson'ın öğrencisi, David Hume'un yakın dostudur. İskoç aydınlanmasının önde gelen isimleriyle yakın ilişkisi Smith'in entelektüel gelişimi ve oluşturduğu kuramsal sistemin İskoç aydınlanmasının temel sorunları etrafında şekillenmesini açıklamaktadır. Smith'in kuramsal sisteminin özünü, 18. yüzyıl İskoç toplumsal kuramcılarının çözmeye çalıştığı sorunlara yanıt arama çabası oluşturmuştur. Smith'in yukarıda görüşleri özetlenen düşünürlerle entelektüel ilişkisinin mahiyeti ayrı bir incelemenin konusudur. Ancak bu düşünürlerden en çok hocası F. Hutcheson'dan etkilenmiştir. Smith, Hutcheson'ın "doğal hukuk" düşüncesini, o dönemde Fransa'da olduğu gibi, kapitalist toplumun ilkelerini doğal yasalar biçiminde formüle eden bir yorumla değil, kapitalist toplumda devlet-sivil toplum ilişkilerini düzenleyen bir içerikle ele almıştır.

6 Stein (1970, s.163)'e göre Ferguson ticarileşmeye karşı olmamasına karşın uygarlığın ulusal zenginliğin artmasından çok siyasal kurumların gelişmesine bağlı olduğu düşüncesine sahiptir. Ona göre bu yaklaşımın kaynağında Ferguson'ın görece daha tutucu bir bölge olan Kuzey İskoçya kökenli olması yatmaktadır.

7 Bu konuda ayrıca bkz. Marx (1997), Hutchison (1988), Hont (1983), Brewer, (1999).

8 Marx (1997, s.350:n76) Kapital'in I. cildinde bu noktayı şöyle vurguluyor: "İşbölümünün sakıncalı etkilerini göstermiş bulunan Adam Ferguson'ın öğrencisi olarak Adam Smith, ...(i)şbölümünü ex professo övdüğü yapıtının giriş bölümünde bunun toplumsal eşitliğin kaynağı olduğunu üstünkörü bir biçimde belirtir. Ancak devlet gelirleri üzerine olan V. Kitapta Ferguson yeniden konuşturulmaya başlanır."

Bu çerçevede Fransız fizyokratlarının doğal özgürlük argümanını eleştirmiştir. Smith'in mutlak monarşinin ve feodalizme özgü kalıntıların kapitalist gelişmenin önünde aşılamaz engeller çıkardığı bir toplumsal yapıyı temel alan Fransız politik ekonomi geleneğinden farklı olarak, kapitalizmin tüm ilişkileriyle yerleşik bir nitelik kazandığı bir ülkede yaşaması, doğal hukuk argümanı farklı yorumlamasına yol açmıştır (Rubin, 1979, s.168).

Smith, entelektüel gelişiminde büyük etkisi olan David Hume ile, Edinburgh Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdiği 1748-50 yıllarında yakın bir dostluk kurmuştur. Hume ile ilişkisi sonraki yıllarda daha da gelişmiş, hatta Hume, yazdığı mektuplarla *Ulusların Zenginliği*'nin yazım sürecini yakından izlemiştir. Smith (1937, s.742) *Ulusların Zenginliği*'nde Hume'dan dönemin "en ileri filozofu ve en büyük tarihçisi" olarak söz etmiştir. Hume'un Smith üzerindeki en önemli etkisi, teolojik temelli doğal haklar argümanına güvenmemesini sağlamak olmuştur. Fitzgibbons (1995, s.9-10)'un vurguladığı gibi, Hume'un Hutcheson'ın geliştirdiği doğalcı teolojiyi yadsıyarak mülkiyet, devlet ve hukukun temelini doğaya değil toplumsal gelişmeye bağlayan yaklaşımı Smith'in kuramsal sisteminin temelini oluşturmuştur Sonuç olarak Smith'in ahlak felsefesi yaklaşımı Hutcheson ve Hume'un görüşlerinin bir sentezi olarak şekillenmiştir.

Smith'in entelektüel sistemi üzerine yapılan değerlendirmelerde genellikle birbirine karşıt görünen iki ana düşünce akımı olan doğal hukuk düşüncesi[9] veya Makyavelci[10] (civic humanist) geleneğin damgası aranmış ve Smith'in tüm sistemi, bu akımlardan birine indirgenmiştir. Gerçekten de Smith, eserlerinde çetrefil bir retoriğe başvurmuştur. Ortaya koyduğu düşünce sistemi, iki görüşe de destek veren bir karmaşıklık sergilemektedir. Ancak, Pocock (1983, s.248)'un vurguladığı gibi, böyle bir ayrım, bu iki düşünce akımının dili ve söz dağarcığı arasında kesin bir farklılık ve süreksizlik olduğu varsayımına dayalıdır. Smith'in sisteminde, bu farklı düşünce akımları, bugün akademik geleneğin görmeyi umduğu gibi, birbirinden ayrı, karşıt olarak değil, birçok İskoç düşünürünün eserinde olduğu gibi, iç içe geçmiş bir şekilde yer almıştır. Smith de diğer İskoç düşünürleri gibi adalet, ahlak ve iktisadi gelişme konularındaki görüşlerini farklı söylemlerle ifade etmiştir.

Smith'in ekonomi politik yaklaşımı İskoç aydınlanmasının temel görüşleri bağlamında gelişmiştir. Birçok meslektaşı gibi Smith de İskoç ekonomisinin gelişmesi ve İskoçya'nın erdemli bir toplum olması sorunuyla yakından ilgilenmiştir. Smith'e göre iktisadi gelişme ve erdemli toplum birbirine sıkıca bağlıdır. Smith iktisadi yaşamın temel olguları olarak gördüğü işbölümü ve mübadele eğilimini insan ilişkilerinin ana veçheleri olarak değerlendirmiştir. Smith'e göre iktisadi ilişkiler toplumsal ilişkilere dayanır. Dolayısıyla düşünce ve duyguları aktarma yeteneğini ifade eden iletişim sanatı bütün toplumsal ilişkilerde kesin bir öneme sahiptir. Smith, iletişim sorununa duyduğu yakın ilgi nedeniyle 1759 yılında *A Dissertation on the Origin of Languages* (Dillerin Kökeni Üzerine Bir Tez) başlıklı bir deneme yazmıştır. Ahlak felsefesi ile ilgili görüşlerini ele aldığı *The Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki Duygular Kuramı) adlı eserinde, insanlar arasındaki iletişim olgusuna, ticarileşme çağında sivil toplumun birliğini sağlayacak bir araç olarak yaklaşmıştır. Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda toplumsal ilişkileri ticari ilişkilerin yozlaştırıcı etkisinden korumak için gerekli kurumsal düzenlemelerin zorunluluğunu farketmiş ve bu nedenle siyasal düzen ve adalet düşüncesine yönelmiştir. Bu eserde ulaştığı sonuçlar, Smith'in iktisadi bireyciliğin genel yarara hizmet edeceği kurumsal çerçeveyi

9 Hont and Ignatieff (1983) O'brien (1975), Spiegel (1971), Roll (1956).
10 Phillipson (1983), Dwyer (1992).

oluşturmaya çalıştığı temel eserinin hareket noktasını oluşturmuştur.

Smith, ahlak felsefesi ile ilgili görüşlerini ele aldığı *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda esas olarak ticari toplumdaki bireyler arasındaki iletişim sorunu üzerinde durmuştur. Ticari toplumun kişisel çıkar peşinde koşan bireylerini bir araya getirecek bir ilke bulma sorununa odaklanan diğer İskoç düşünürleri gibi, Smith de iletişimi ticari toplumda toplumsal uyumun sağlanması için zorunlu bir araç olarak görmüştür. Smith'e göre ticari toplumun bencil bireylerinin belli bir toplumsal düzen içerisinde uyumlu bir şekilde bir araya gelebilmeleri için kendi duygularını, düşüncelerini ve deneyimlerini birbirlerine aktarmaları, etkileşim içinde olmaları gerekir. Fakat bu iletişim nasıl sağlanacaktır. Dönemin diğer düşünürleri gibi, *Newtongil* bir bilim anlayışına sahip olan Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda toplumun düzensiz atomlarını bir araya getirecek bir çekim ilkesi bulmaya odaklanmıştır (McNally, 1988, s.180). Eserde (1976, s.83) açıkça adalet ve siyasal düzen olmadan insan toplumunun atomlarına ayrılacağını ifade etmiştir. Ancak, eserde, bu çekim ilkesini araştırmaya geçmeden önce, sivil toplumu kuran toplumsal ilişkilerin dayandığı felsefi-psikolojik ilkeleri ele almıştır. Bu bağlamda Smith'in çıkış noktası, ticari toplumun bireylerini davranışlarını belirleyen psikolojik ilkelerdir. Anspach (1972, s.179)'un ifadesiyle Smith, bireyleri harekete geçiren temel ilkenin akıl değil duygular olduğuna inanmaktadır.

Smith'e göre toplumsal sözleşmenin temelinde sempati ilkesi vardır. Belli bir toplumda yaşayan her insan, diğer insanlara sempati duyma potansiyeline sahiptir. İnsan, doğası gereği, kendisi ve diğer insanların duyguları arasında bir uyum arzusu taşır. Ancak Smith'e göre sempati, bireyci bir ilke değildir. Bu bakımdan *Ahlaki Duygular Kuramı* toplumsal duyguları bireysel çıkarlara indirgeyen Hobbes ve Mandeville'in bireyci yaklaşımına karşı bir yanıt olarak değerlendirilebilir (Evensky, 1987, s.449). Nitekim Smith eserde Mandeville'in görüşlerini sert bir dille eleştirmiştir:

> "Ahlak dışı olanla ahlaki olan arasındaki farkı tamamen ortadan kaldıran bu yüzden de bütünüyle tehlikeli bir eğilim gösteren bir sistem daha var. Dr. Mandeville'in sisteminden söz ediyorum. ...Dr. Mandeville edep duygusuyla beğenilmeye, övgüye layık olanı yapma isteğiyle girişilen her hareketi, beğenilme yada övülme isteğinden ya da kendi deyimiyle gösterişçilikten kaynaklanan bir hareket olarak görüyor. [Mandeville] başkalarının duygularıyla ilgili olan veya olması gereken her şeyi gösterişçilik olarak ele alıyor ve bu göz boyamacılık yoluyla bireysel ahlaksızlıkların toplumsal yararlar olduğu sonucuna varıyor". (Smith, 1976, s.308).

Smith, hocası Hutcheson gibi, kendini sevme (self love) ilkesinin temel insani tutku olduğunu, ancak toplumsal yaşamın temelinin kendini sevme ilkesinin hiyerarşik açıdan sempati ilkesinin altında olmasına bağlı olduğunu savunmuştur (McNally, 1988, s. 181). Smith, bu görüşünü *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın daha giriş cümlesinde dile getirmiştir:

"Her ne kadar insanın bencil olduğu varsayılıyorsa da, insanın görmekten memnun olmak dışında bir kazancının olmadığı, onu başkalarının durumuna ilgili yapan ve başkalarının mutluluğunun kendisi için gerekli kılan kimi ilkeler vardır" (Smith, 1976, s.9).

Smith'e göre insanlar, hayal güçleri aracılığıyla başkalarının başına gelen şeyleri kendi başlarına gelmiş gibi hissetmeye eğilim gösterirler. Bireyi, diğer insanların konumuna sürükleyen bu hayali özdeşleşme, onun diğer insanların kendi deneyimlerine karşı verdikleri tepkileri anlamasını sağlar. Smith'e göre, bireyin, başkaları ile sempatik bir özdeşleşme duygusunun yön verdiği hayali bir işlemle başkalarının deneyimini kavrama yeteneği,

toplumun esas temelini oluşturur. Toplumsal yaşam, bu nedenle, bütün bireylerin belli ölçüde gündelik çıkarlarının ötesine geçmek için çaba göstermelerini gerektirir.

Smith'e göre sempati ilkesi, ahlaki duyguları üretecek özel bir mekanizmaya ihtiyaç duyar. Smith bu mekanizmaya *tarafsız gözlemci* (impartial spectator) adını vermiştir. Ona göre bireyler birbirleriyle olan ilişkilerinde *tarafsız gözlemci*nin bakış açısını benimsemeye çalışmalıdır. Bireyler başkalarının onayını almak için, kendi bireysel arzularını kontrol etmeli ve onları toplumsal açıdan kabul edilebilir sınırlar içinde tutmalıdır. Toplumsal yaşam bütün bireylerin kendi tutkularını belli bir toplumda egemen olan davranış normlarının altında tutmasını gerektirir:

> "Eğer kişi, tarafsız gözlemci, bütün davranışlarına, yapmak için büyük bir istek duyduğu her şeye girmiş gibi davranırsa, o zaman bütün durumlarda, kendi bencil kibrini kırmalı ve bunları diğer insanlarla birlikte yaşamasına elverecek şekilde bastırmalıdır" (Smith, 1976, s.83).

Smith'e göre, toplumu bir arada tutan duygu birliğini sürekli kılmak için, bütün bireylerin kendi davranışlarını hayali bir tarafsız gözlemcinin normlarına uydurması gerekir. Smith'in sisteminde bu normlar belli bir toplumda egemen olan ahlaki normları temsil etmektedir. Bu normlar bireyin, gündelik yaşamlarında sergiledikleri davranışların hangilerinin onaylanıp hangilerinin onaylanmadığına bakarak oluşturdukları düşüncelerden, tümevarım yoluyla elde ettikleri genel kurallardır. Bu toplumsal kurallar bir kez oluştuğunda ve genel olarak kabul edildiğinde, bütün toplumun ortak değerlendirme ölçütleri haline gelirler.

Smith'e göre, zenginlik nesneleri ile sağlanan tatmin soyut ve felsefi açıdan ele alınacak olursa, bunun boş ve faydasız bir şey olduğu anlaşılacaktır. Fakat birçok insan güzellik, zarafet ve zenginliği üreten karmaşık mekanizmaya kolayca aşık oldukları, onun büyüsüne kapıldıkları için bunu algılayamaz. İnsanlar zenginliğin sağladığı tatmini, düşlerindeki düzenle karıştırırlar. Zenginlik üreten sistemin güzelliğini sağladığı tatminle karıştırırlar (Smith, 1976, s.183). Birçok bireyde bulunan eğilim, amaçlanmış eylemin, amaçlanmayan toplumsal sonuçlar doğurmasına yol açar. Bu durum Smith'in, görünmez el kavramını kullandığı bağlamı oluşturmaktadır. Smith'e göre doğa, insanlığı, zenginliği mutlulukla özdeşleştirmesine neden olarak aldatır. Ancak:

> "Doğanın bu aldatması iyi bir şeydir. Bu aldatma, insanlığın çalışmasını süreli hareket halinde tutar ve yükseltir. İnsanı, toprağı işlemeye, evler inşa etmeye, kentler ve devletler kurmaya, bilimsel keşiflere, insan yaşamını yücelten ve süsleyen bilim ve sanatları geliştirmeye yönelten bu yanılgıdır..." (Smith, 1976, s.183).

Smith'e göre kişisel zenginlik peşinde koşmanın amaçlanmayan bir diğer sonucu da, yoksullar için gerekli geçim araçlarını sağlayan zenginliği üretmesidir. Örneğin, kendi malikanesini geliştiren toprak sahibi birçok yoksul emekçi için iş olanağı sağlar. Toprak sahibinin kendi toprağını geliştirmesi sonucu artan zenginliğinin tümünü harcaması mümkün değildir. Onun tüketimi mülksüz yoksul emekçinin tüketimini olsa olsa birazcık aşar. Sonuçta toprak sahibi ürününü kalanını onu hazırlayanlara adil bir biçimde dağıtmak durumunda kalır. Böylece, ulusal üretim, toplumun bütün üyelerine adil bir şekilde dağıtılır:

> "Toprağın ürünü her zaman besleyebileceği sayıda insanı besler. Zenginler her zaman bunun en kabul edilir ve en değerli kısmını seçerler. Kendi doğal bencilliklerine ve açgözlülüklerine rağmen, zenginler fakirlerden bir parça fazla tüketir, istihdam ettikleri binlerce emekten sadece kendi kibirlerini ve doymak bilmez arzularını tatmin etmeyi düşünmelerine rağmen başardıkları bütün iyileştirmelerin ürününü yoksullarla bölüşürler. Zenginler, *görünmeyen bir el* tarafından yaşam için gerekli olan şeylerin dağılımını eğer dünya bütün yaşayanlar arasında iki eşit parçaya bölünmüş olsaydı, bu şeyler nasıl dağıtılacaksa öyle dağıtırlar. Ve böylece, hiç niyet etmedikleri halde, bu durumu hiç bilmeden, toplumun çıkarlarını ilerletirler ve türlerin çoğalması için gerekli araçları sağlarlar." (Smith, 1976, s.184-5, vurgu sonradan).

Görüldüğü gibi Smith'e göre zenginlik peşinde koşmak, özünde olumsuz bir şey olmasına karşın olumlu toplumsal sonuçlara yol açmaktadır. Ancak bu sonuç Smith'in eserinin ana teması olan yozlaşmış bir toplumda ahlak sorununun çözümü için yeterli değildir. Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda zenginlerin hayat tarzını eleştirmiş, onların boş hayatını, doğal bencillik ve açgözlülük eğilimini kınamış, ahlak sorununun çözümü konusunda, bu kesimlere güven duymamıştır. Buna karşılık Smith'in toplumsal ahlak sorunun çözümü konusunda alt ve orta sınıftan insanların daha önemli bir rol oynayacağını savunduğu görülmektedir. Ona göre alt ve orta sınıftan insanlar, günlük işleri sırasında tasarruf, tutumluluk, çalışkanlık ve kendini kontrol gibi alışkanlıklar edinirler. Günlük işleri sırasında deneyim yoluyla gerçek ve sağlam yeteneklere sahip olurlar ve sağduyulu, adil, kesin ve ılımlı davranmayı öğrenirler. Bu alt ve orta sınıftan insanlar, zengin ve güçlü insanlardan farklı olarak entrikacılıktan ve hizipçilikten uzak dururlar, üstelik bunlar gerektiğinde ülkelerini savunmaya hazırdırlar. Toplumun bu sağduyulu üyeleri özel çıkar nesneleri peşinde koşmanın toplumsal açıdan kabul edilebilir sınırlar içinde tutulması gerektiğini ve kendi mesleki başarılarının komşularının ve kendi düzeylerindeki diğer insanların olumlu düşüncelerine bağlı olduğunun farkındadırlar. Bu bireyler genellikle yasalara saygılı ve güvenilir kişilerdir. Çünkü bunların statüleri, zengin ve güçlü insanlardan farklı olarak asla yasaların üzerinde olamayacakları düşüncesini kavramalarını sağlamaktadır. Tüm bu olumlu özellikleri günlük ticari işleri sırasında, deneyim yoluyla öğrenirler. Ve davranışlarını ticaret için gerekli olan uygunluk kurallarına göre yönlendirmeyi öğrenirler. Bu kesimler toplumun çoğunluğunu oluşturduğuna göre bu durum tümüyle toplumun çıkarınadır ve toplumun ahlakı için yararlıdır (Smith, 1976, s.63). Alt ve orta sınıftan gelen insanlar sahip oldukları bu olumlu özellikler nedeniyle toplumsal istikrar ve toplumun ahlaki yapısı için bir güvence oluştururlar.

Görüldüğü gibi, Smith, ticari toplumda alt ve orta sınıflarının iktisadi faaliyetlerinin yararlı toplumsal etkiler doğurduğunu savunmaktadır. Smith, açıkça ticari toplumun mutlaka erdemli olmak zorunda olmadığını vurgulamıştır. Ticari toplumun çalışkan üyeleri sadece, toplumsal düzenin korunması için yararlı olan bu kuralları gözetirler. Böylece, ticari toplum daha erdemli bir ilke olan yardımseverlik ilkesini yadsırken fayda ilkesine bağlanır:

> "Toplum farklı bireyler arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, fayda düşüncesi sayesinde, karşılıklı sevgi ve duygulanım olmadan varolur; böylece hiçbir insan toplumda bir yükümlülüğe sahip olmak ya da birbirine minnet duygusuyla bağlanmak zorunda değildir; toplum, pekala, görevlerin üzerinde anlaşılan bir değere göre kar güdüsüne dayalı olarak

mübadele edilmesi temelinde ayakta durabilir" (Smith, 1976, s.86).

Smith (1976, s.188)'e göre ticari yaşam, insanları karşılıklı ihtiyaçlar bağıyla bir araya getirmesine karşın, yalnız başına bu, erdemi korumak için yeterli değildir. Ticari ilişkiler fayda temelinde yürütüldüğü için, bu ilişkiler erdemin özünü oluşturamaz. Smith, bu konuda ahlaki davranışı toplumsal fayda düşüncesinin ürünü olarak gören Hume'un görüşünü paylaşmamıştır. Smith açısından, toplumsal olarak faydalı olan gerçekten memnuniyet vericidir; ancak aynı ilke erdem konusuna uygulanamaz. İnsanların erdemden duyduğu memnuniyet fayda ilkesine bağlandığında ya da insanlar erdemi faydalı olduğu için önemsemeye başladıklarında erdem kavramı önemsizleştirilmiş olur. Böyle bir yaklaşım erdemli davranışın sıradan bir insan buluşu gibi değerlendirilmesi sonucunu doğurur (McNally, 1988, s.187).

Smith, ahlaki davranışı ticari ilişkiler alanının dışında ele aldığı için, iktisadi hayatta egemen olan fayda ilkesinin siyasal alanda da geçerli olması düşüncesinden endişe duymuştur. Bu konuda Adam Ferguson'a benzer bir şekilde toplumsal işbölümünün olumsuz sonuçlarına vurgu yapmıştır. Özellikle işbölümü konusundaki görüşlerinde, bu konudaki endişelerini açıkça dile getirmiştir.

Smith (1976, s.183)'e göre insanlar üretim sisteminin güzelliği ile bu sistemin sağladığı tatmini birbirine karıştırırlar. Bizim düzen aşkımız, zenginlik üretiminin bir biçimine duyduğumuz sevgi, onun niteliklerini kendi ürünlerine atfetmemize neden olur. Süreci kendi sonuçlarıyla, araçları amaçlarla karıştırırız. Aynı şey siyasal kurumlarda da ortaya çıkar. Aynı ilke, aynı sistem sevgisi, düzenin zanaatların ve keşiflerin güzelliği düşüncesi, genellikle bu kurumların genel yarara hizmet ettiğini düşünmemize neden olur. Oysa devlet biçimleri insan mutluluğuna yaptıkları katkı açısından değerlendirilmelidir. Sistem sevgimiz bizim devleti kendi başına bir amaç olarak görmemize neden olur. Sistemin parçaları arasındaki ilişki ve bağımlılık ve her parçası arasındaki karşılıklı hiyerarşi ve insan ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlanan sistemin uyumu ve düzeni karşısında hayrete düşeriz. Bu sistem ruhu siyasal iktidara nüfuz ettiğinde zararlı sonuçlar doğurur. Toplumsal yaşamı ve siyasal kurumları hayali bir planın güzelliğine göre biçimlendirmeye çalışan bir sistem adamı yaratır. Sistem adamı genellikle ödünsüz olarak uygulamaya çalışacağı kendi ideal yönetim planının güzelliğine aşıktır. Ve sistem adamı toplumun mevcut normlarını dikkate almaz. Ve kendi doğru-yanlış değerlendirmelerini toplumsal normlardan üstün değerlendirmeler olarak belirler. Ve toplumun üyelerini bir araç olarak görmeye başlar. Bireyleri, daha büyük bir planın öğeleri olarak, örneğin, bir satranç oyunundaki değişik taşlar gibi ele alır. Devlet adamı tarafından kabul ettirilen hareket ilkesi, toplumsal ilişkilerin görünmez eli ilkesine üstün geldiğinde toplum yüksek derecede düzensizlik içinde olacaktır (Smith, 1976, s.185-6, 233-4).

Smith ticari toplumdaki sistem ruhunun politikayı yönlendirmesi sorunu ile yakından ilgilendiği görülmektedir. Ona göre, işbölümü ortak ahlaki duyguların ve görüşlerin korunması açısından ciddi sorunlara yol açmaktadır. Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde (1937, s.15-6) de ifade ettiği gibi, insanların alışkanlıkları, düşünceleri, duyguları ve inançları toplumsal konumları ile yakından ilgilidir. İnsanlar kendi toplumsal konumlarının mahkumu olmamasına karşın, farklı durumlara kendi toplumsal konumlarının belirlediği yollarla tepki verirler. Zamanla bu konuma bağlı tepki bir alışkanlık haline gelir. Bu tepkiler inanç ve görüşlerin üzerinde yükseldiği temeli oluştururlar.

Smith'e göre, işbölümüne yol açan uzmanlaşma, bireyleri bütünüyle farklı konumlarda sabitleyerek, toplumun ahlaki yapısının çözülmesi tehlikesini doğurur. Eğer insanların toplumsal konumları temelde farklıysa, insanlar ahlaki davranış konusundaki ortak toplumsal normları sürekli olarak paylaşmayacaklardır. Bu tehlike özellikle sanayide istihdam edilen emekçiler için geçerlidir. *Ulusların Zenginliği*'nin I. kitabında işbölümünün yararlarını öven Smith, V. kitapta (1937, s.659) işbölümünün olumsuz etkilerine dikkat çekmiş, ve işbölümünün aptallaştırıcı ve geriletici etkisinin kentli emekçilerin entelektüel ufkunu zayıflattığını ve onları kendi çıkarların ve toplumun çıkarlarını kavramasını engellediğini vurgulamıştır. Smith, devletin ahlaki temelini, yurttaşların ortak duygu ve düşüncelerinde aradığı için, işbölümünün yol açtığı olumsuz sonuçlarla yakından ilgilenmiştir. Smith'e göre, işbölümü karmaşık hale geldikçe, devlet yönetimi giderek uzmanlaşmış bir işlev haline gelir. Bu uzmanlaşma devletin ahlaki temeli ile ilgili ciddi sorunlara yol açar. Böylece, yöneten ve yönetilenlerin ortak ahlaki tercihler setini paylaşmaya devam etmelerini sağlayacak bir temel bulmak zorlaşır. İşbölümü ve uzmanlaşma eğilimi ile yönetimin bağımsız bir işlev haline gelmesi ile devletin yönetilenlerin ahlaki duygularına karşı daha sorumsuz davranması tehlikesini doğurur ve devletin topluma yabancılaşmasını hızlandırır.

Smith, kendisini sıkça meşgul eden bu sorun karşısında, devlet adamı için en iyi davranışın fayda düşüncesi temelinde davranmak olduğunu söylemiştir. Ancak Smith'e göre fayda düşüncesinin yönetenler ve yönetilenler arasındaki ilişkide belirleyici hale gelmesi daha ciddi bir tehlikeye yol açmaktadır. Siyasal kararlar, ahlaki değerler temelinde değil de tamamen estetik bir fayda ölçütüne göre yapıldığında devlet makinası ortak toplumsal amaçları gerçekleştirecek bir araç olarak değil, kendi başına bir amaç olarak görülmeye başlar. Smith'in rahatsız olduğu sistem ruhu kaçınılmaz olarak siyasal ilişkilerin temeli haline gelir. Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda bu sorunu çözmek için ideal gözlemci düşüncesine başvurmuş, devlet adamlarının bu üstün toplumsal bilince göre davranmasının bu sorunu azaltacağını savunmuştur.

İdeal gözlemci düşüncesi siyasal konulara uygulandığında, ortak değer yargılarının üzerinde yer alan ahlaki değerleri, toplum tarafından onaylanmayı ve takdir edilmeyi önemsemeyen ve kendi yaşamlarını toplumsal bilincin üstün ahlaki ideallerine göre düzenleyen, kibir ve zenginlik arzusundan arınmış seçme birkaç kişi temsil edecektir. Bu bireyler bilgelik ve erdem pratiği üzerine çalışarak insanlığın güvenini kazanırlar. Karakterleri alçakgönüllü ve adildir. Bu insanlar bireysel mevki, şan şöhret ve sağlık gibi, düşük nitelikli amaçlardan çok, genel iyinin ve toplumsal erdemin sağlanması gibi büyük ve soylu amaçlar peşinde koşarlar. Zengin ve güçlü insanlardan farklı olarak bu az sayıda erdemli insan toplumun birçok üyesi tarafından görmezden gelinir. Erdemin ve bilgeliğin gerçek ve sağlam taşıyıcıları küçük bir gruptur. Yine de bunların çoğu çalışkan orta tabakadan gelir ve siyasal konularda kesin bir rol oynarlar. Smith, erdemli bireylerin genel yararı düşünen hareketlerini devletin ahlaki bütünlüğü açısından büyük rol oynadığını vurgulamıştır. İnsanlık ve yardımseverlik ortak ruhu için herkesle birlikte harekete geçen bu kimseler kendi kişisel görüşlerini standart doğru ve yanlışlara dayandıran sistem adamlarından farklı olarak toplumda varolan duygu ve düşüncelere güvenir. Ve insanların kabul edebileceği reformları hayata geçirmeye çalışır[11] (Smith, 1976, s.63).

11 Smith Ulusların Zenginliği'ndeki vurgularından alt ve orta tabakadan gentry ve yeomanların zengin kesimini

Bu argümanla Smith söylemini farklılaştırmış, başta vurguladığımız adalet ve siyasal düzen vurgusuna dönmüştür. Smith'e göre ticari toplum "farklı bireyler arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, fayda düşüncesi sayesinde, karşılıklı sevgi ve duygulanım olmadan varolur".

O halde ticari toplum, Mandeville'in savunduğu gibi "ahlaksız" bir toplumdur (Smith, 1976, s.308). Böyle bir toplumda iyilik yapma ilkesi toplumun varoluşu için adalet kadar önemli değildir. İyilikseverlik güzel bir erdem olmasına karşın yalnızca binayı süsleyen bir süstür, binayı destekleyen bir temel değildir. Öte yandan adalet, tercihe bağlı değildir. Adalet olmazsa toplum, atomlarına ayrılır. Adalet toplumun bütün yapısını ayakta tutan temeldir (Smith, 1976, s.83).

Smith'e göre bir kez adalet sağlanınca, devlet adamı toplumdaki bireyler arasındaki ilişkilerde fayda ilkesini temel almalıdır. Ancak devlet adamı, mutluluğu zenginlikle özdeşleştirmekten kaçınmalı, siyasal makinanın karmaşık ve zarif sistemini onu üretmek için tasarlanmış amaçlardan çok beğenme eğiliminden uzak durmalı, özetle ticari toplumu niteleyen duygu ve düşüncelerin üzerinde olmalıdır. Sonuç olarak Smith'in sivil toplum, devlet ve adalet konularında Adam Ferguson'ın ortaya koyduğu yaklaşımı ana çizgileri ile benimsediğini söylemek mümkündür. Smith, ticari toplumda iktisadi açıdan yararlı olan kişisel çıkar ilkesinin siyasal açıdan zararlı olduğunu savunmuş, ticaret ve uygarlık arasındaki ilişki konusunda Hume'un iyimserliğini paylaşmamıştır.

Görüldüğü gibi Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ticari toplumun dayandığı temel ilkeleri ortaya koymuştur. Smith'e göre ticari toplum fayda düşüncesi temelinde varolur. Ancak, ticari toplumun genel yarara hizmet etmesi için toplumda adalet ilkesinin hakim olması gerekir. Bütün toplumsal ilişkilerde adalet ilkesinin hakim kılınması, ticari toplumu niteleyen yozlaşmış ilişkilerin dışında kalan bir siyasal iradeyi gerektirir. *Ahlaki Duygular Kuramı*nda ortaya koyduğu bu çerçeve, Smith'in *magnum opus*unun dayandığı ana ilkeleri oluşturmaktadır.

Ulusların Zenginliği'nin İyimser Vizyonu

Smith'e göre "ticari toplum"un sağladığı zenginlik bütün toplumsal sınıfların lehine sonuçlar doğurmaktadır. Eserin girişinde ticari topluma özgü bir kategori olarak tartıştığı işbölümünün yararlarından söz ederken, işbölümü sayesinde genel zenginliğin halkın en alt kesimlerine kadar ulaştığını vurgular. Smith, ticari toplumda rahatlık sağlayan maddelere ulaşmada sınıflar arasında farklar olduğunu kabul eder. Ancak ona göre ticari toplumun sıradan emekçileri "üst katmanların gösterişli ve lüks yaşantısı ile karşılaştırıldığında çok basit ve sade" bir yaşam sürmelerine karşın,

> Avrupalı bir prensin yaşantısı ile çalışkan ve tutumlu bir köylünün yaşantısı arasındaki fark, bu köylü ile onbin çıplak vahşinin yaşamları ve özgürlükleri üzerinde mutlak efendi olan çok sayıda Afrikalı kralın yaşantısı arasındaki fark kadar büyük olmasa gerektir (Smith, 1997, s.24-25)

Ticari toplumun övgüsü gibi görünen bu satırlarda Smith'in amacı bambaşkadır. Smith, iğne manüfaktürü örneğinden yola çıkarak işbölümünün emeğin üretkenliğine

kastettiği anlaşılmaktadır. Smith, tarımcı sınıflara yönelik olumlu tavrına karşın büyük toprak sahiplerine karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Dwyer (1992) ve Phillipson (1983).

yaptığı katkının kaynaklarını ortaya koymuştur. Üretim sürecindeki teknik işbölümünü ele aldığı bu bölümün ardından "İşbölümüne Yol Açan Esas Üstüne" başlığını taşıyan 2. bölümde teknik işbölümü tartışmasını bir yana bırakarak, toplumsal işbölümünü tartışmaya başlamıştır. Smith (1937, s.13)'e göre işbölümü: "insan doğasında pek geniş yer tutmayan belli bir eğilimin, çok ağır, yavaş yavaş gelişen ancak yine de zorunlu olan bir eğilimin; değiş tokuş, takas, bir şeyi başka bir şeyle mübadele etme eğiliminin sonucudur".[12] Smith (1937, s.13)'e göre:

> "Bu eğilime bütün insanlarda rastlanır. Ancak ne bunu ne de başka türden sözleşmeleri bilmedikleri anlaşılan başka hiçbir hayvan türünde bu eğilim yoktur. Hiç kimse bir köpeğin başka bir köpekle gönüllü olarak ve hak yemeden kemik değiş tokuşu yaptığını görmemiştir. Bir hayvanın başka bir hayvana hareketlerle ya da kendi doğal sesiyle bu benim, o senin, sendekine karşılık kendininkini vermek istiyorum dediği görülmemiştir"

Bu pasajda, Smith'in insanlardaki mübadele eğilimini, bütünüyle toplumsal süreçler olan dil ve iletişim olgusuna bağladığı görülmektedir. Bu açıdan mübadele eğilimi, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda toplumun ahlaki yapısının korunmasını güvence altına alan sempati ilkesine benzer bir içeriğe sahip olduğunu öne sürmek mümkün görünmektedir. Smith (1937, s.14)'e göre mübadele toplumsal bir süreçtir. Bu nedenle işbölümü rekabet üzerinde değil işbirliği üzerinde yükselir ve insanlar arasında geniş bir işbirliği ağı gerektirir. İşbölümünün hakim olduğu bir toplumda, insanlar kendileri farkında olmasalar bile, binlerce insanın işbirliği olmadan yaşayamazlar. İnsanları diğer hayvanlardan bu bağımlılık ayırır. Mübadeleyi zorunlu kılan bu bağımlılık ilişkisi, insanların hayvanlardan farklı olarak, "ortak bir yerde toplanmasını" ve kendi soylarının "daha iyi ve rahat donanımı" için katkıda bulunmalarını sağlar. Böylece, bir eksiklik gibi görünen bu zorunluluk, uygarlığın doğması ve gelişmesi için bir avantaj haline gelir. Smith insan toplumundaki bağımlılıktan kaynaklanan işbirliği ağının insanlar arasındaki sevgiye değil fayda ilkesine dayandığının savunmuştur. Yukarıda vurguladığımız gibi, Smith (1976, s.86)'e göre ticari toplum "...farklı bireyler arasında, farklı tüccarlar arasında olduğu gibi, fayda düşüncesi sayesinde, karşılıklı sevgi ve duygulanım olmadan varolur. *Ulusların Zenginliği*'nde aynı ilkeyi şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Yemeğimizi kasabın, biracının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancıllıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz. Ve her zaman, kendi ihtiyaçlarımızdan değil onların kazançlarından söz ederiz." (Smith, 1937, s.14)

Bu ünlü ifade, genellikle ticari toplumun çıplak kişisel çıkar ilkesi üzerinde kurulu olduğunun kabulü olarak değerlendirilmektedir. Smith gerek *Ahlaki Duygular Kuramı* gerekse de *Ulusların Zenginliği*'nde, ticari toplumun kişisel çıkar üzerine kurulu olduğu düşüncesini benimsemesine karşın, insanların salt kişisel çıkar ilkesine göre hareket etti-

12 Bu ifade genellikle Smith'in kuramında insanların doğal bencillik ya da kişisel çıkar eğilimine sahip olduğu varsayımının kanıtı olarak görülmüştür. Oysa Smith, sorunu tartışırken, bu eğilimin insan doğasında pek geniş bir yer tutmadığını açıkça belirtmiştir. Bu ifadeyi izleyen satırlarda, "bu eğilimin daha fazla tanımlanması mümkün olmayan insan doğasının asıl esaslarından biri mi olduğu, yoksa daha mümkün görünen alternatifin, yani mantık yürütme ve konuşma yeteneklerinin zorunlu bir sonucu mu olduğu sorusu"nu da ortaya atarak bu eğilimi doğal bir eğilim olarak görmediğini ima etmiştir.

ğini değil, böyle hareket etmelerine karşın bütün toplumun yararı doğrultusunda işleyecek bir düzenin olanaklı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu nedenle *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda toplumun iyilik yapma (benevolence) ilkesi olmadan ayakta durabileceğini ancak adalet olmadan ayakta duramayacağını savunmuştur. *Ulusların Zenginliği*'nde ise, ticari toplumsal düzen ve ahlakın korunması için adaletin toplumun bütün üyeleri arasındaki iktisadi ilişkilerde hakim olması gerektiğini vurgulamış, bu yüzden tüccar ve sanayicilerin toplumdaki adalet duygusunu zedeleyen tekelci eğilimlerini mahkum etmiştir. Adaletin egemenliğini sağlamak için devletin "toplumun büyük çoğunluğunu yozlaşma ve dejenerasyondan" koruyacak müdahalelerde bulunması gerektiğini söylemiştir.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin önemli teorik konularından birisini oluşturan değer teorisi konusundaki görüşleri de ticari topluma ilişkin iyimser vizyonunu anlaşılır kılmaktadır. Smith'in değer konusundaki görüşlerinin iktisadi yönü genellikle bir çok yazar tarafından ayrıntılı olarak ele alınmasına karşın, ahlaki yönü göz ardı edilmiştir. Smith'in içerdiği tutarsızlıklara karşın, bilimsel bir analizle ortaya koyduğu değer ve fiyat kuramının, iktisadi güç ve toplumsal sınıfların davranışları konusundaki siyasal ve ahlaki endişeleri ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir.

Smith'in değer kuramının başlangıç noktasını zenginlik kavramı oluşturmaktadır. Smith zenginliği tüketim açısından değerlendirirken karmaşık bir yaklaşım sergilemiştir. Smith (1937, s.625)'e göre "üretimin ana hedefi ve amacı" tüketimdir. Ulusal zenginlik "acil tüketim için ayrılan stokun büyüklüğüne göre ölçülür". Başka bir ifadeyle zenginlik, toplumda varolan tüketim mallarının miktarına bağlıdır. Smith, ulusal zenginliğin toplam toplumsal tüketimden çok toplumun ortalama üyesinin tüketim düzeyinin artması sayesinde artacağını savunmuştur. Smith (1937, s.823)'e göre toplumun büyük çoğunluğunu "ağırbaşlı ve çalışkan" yoksul emekçiler oluşturur. Dolayısıyla ulusal zenginlik, ortalama emekçinin yaşam standartları açısından yaklaşık olarak ölçülebilir. Bu nedenle Smith, reel ücretlerin artmasının topluma yararlı olduğunu ve malların ucuzluğunu sağlamanın ekonomi politiğin ana amacı olduğunu savunmuştur.[13]

Smith (1937, s.30)'e göre "her insan yaşam için gerekli maddelerden, yaşamı kolaylaştırıcı ve eğlendirici eşyalardan yararlanabildiği ölçüde zengin ve yoksuldur". Her kişi, kendi tüketimini başkalarının üretiminden elde eder. Her kişinin tüketimi diğer insanların emeğine bağlıdır. Toplumdaki her birey, kendi emeğinin ürününü başkalarının ki ile mübadele ederek, başkalarının emeğinden bir pay alır.

Smith'e göre bir kişinin zenginliği onun diğer insanların emeği üzerindeki denetim gücü açısından ölçülür. Bu durumda sabit bir değer ölçütü saptamak gereklidir. Smith, zenginliği ölçecek sabit bir değer ölçütü elde etmek için zahmet (disutility) kavramına başvurmuştur. Ancak Smith'in ortaya koyduğu yaklaşımın emek değer kuramı ile ilişkisi yoktur. Emek değer kuramına göre, her malın değerin üretimi için gerekli emek miktarına bağlı olarak belirlenir. Smith'in, epeyce karmaşık görünen bu ifadelerde bir kişinin sahip olduğu malın satın alabileceği canlı emek miktarı ile kumanda ettiği emek miktarını özdeşleştirerek, emeğin değeri (ücret) ile emek zamanı miktarını birbirine karıştırdığı görülmektedir. Emeğin kendisinin de bir meta olduğunu kabul ettiği halde, emeğin değerini, sabit bir ölçüt olan emek zamanı ile karıştırmıştır.[14] Bu karışıklığı Marx (1993, s.76) şöyle

13 Smith'in zenginlik konusundaki görüşlerinin oluşum süreci konusunda bkz. Bowley (1973, s.93-4,107-110)

14 Bu konuda ayrıca bkz. Schumpeter (1954a, s.309-10) ve Dobb (1973, s.43-52).

yorumluyor:

> "Metaların değerinin içerdikleri emek zamanı ile ölçüldüğünü söylerken, o insanların kapitalistler, ücretliler, toprak sahipleri, çiftçiler ..vb. olarak değil, basit meta üreticileri ve basit meta değişimcileri olarak karşılaştıkları burjuvazinin [kayıp cennet]inc ait bir şey olduğunu ifade ediyordu. O durmadan metaların değerinin taşıdıkları emek zamanı ile belirlenmesini metaların değerinin emeğin değeri olarak belirlenmesi ile karıştırmaktadır; ayrıntılara girerek toplumsal sürecin eşit olmayan emekler arasında zorla kurduğu nesnel denklemi, bireysel emeklerin öznel haklar eşitliği olduğunu sanarak, her yerde tereddüde düşmektedir. Gerçek emekten değişim değeri yaratan emeğe ...gelince onu işbölümü ile gerçekleştirmeye uğraşmaktadır"[15]

Smith, eserinde toprak sahibi, kapitalist çiftçi ve ücretli emekçi arasındaki ilişki örüntüsünü temel aldığı halde, Marx'ın doğru bir biçimde işaret ettiği gibi, ufku, içinde yaşadığı sanayi öncesi dönemin basit meta üretimini ile sınırlıdır. Bu nedenle, emek değer kuramının, saf biçimiyle sermaye birikiminin ve toprak üzerinde özel mülkiyetin bulunmadığı emekçinin kendi üretim araçlarına ya da emek koşullarına sahip olduğu ilkel döneme özgü olduğunu savunmuştur. Toplumun bu aşamasında, emek ürünü tümüyle emekçiye ait olduğu için "herhangi bir metayı elde etmek ya da üretmek için genel olarak harcanan emek miktarı, bu metanın satın alacağı, kumanda edebileceği ya da mübadele edeceği emek miktarını belirleyen tek koşuldur" (Smith, 1937, s.47-8).

Smith, basit meta üretimi ile sınırlı ufku nedeniyle, üretim araçları üzerinde özel mülkiyet düzeninin hakim olduğu kapitalist toplumda, emek değer kuramının geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır:

> "Bir takım kişilerin elinde mal mevcudu birikir birikmez, bunlardan bazıları, bu mal mevcudunu doğal olarak gayretli kimseleri işe koşmakta, ...bunların emeklerinin malzemelerin değerine kattığı şeyi satıp bir kar elde etmek için bu insanlara iş malzemesi ve geçim maddeleri sağlayacaklardır. ...Malzemelerin fiyatları ve işçi ücretlerini ödedikten sonra mal mevcudunu bu serüvene atmayı göze alan girişimcinin karı olarak bir şeyin verilmesi zorunludur" (Smith, 1937, s.48).

Yine benzer bir şekilde bir ülkenin toprağının özel mülkiyete dönüşmesiyle, "tüm insanlar gibi toprak sahipleri de ekmeden biçmeyi severler ve toprağın doğal ürünleri için bile rant isterler" (Smith, 1937, s.49).

15 Smith'in işbölümü ve mübadele ilişkisi konusundaki kavramlaştırmasının ardında yatan mantık, bu noktada aydınlığa kavuşmaktadır. Smith, işbölümünü özel mübadelenin yani mübadelenin burjuva biçiminin ürünü olarak görmüştür. Oysa, özel mübadelenin bilinmediği klan toplumlarında da çok gelişmiş bir işbölümüne rastlanmıştır. Eric Roll (1956, s.155) bundan yola çıkarak, Smith'in işbölümünün, ürünlerin metalar biçiminde mübadelesini zorunlu kıldığı yönündeki görüşünü, onun ticari toplumun "propagandacı"sı olmasına bağlamaktadır. Roll'a göre Ulusların Zenginliği'nde yer alan "ticari toplumda herkesin bir tüccar olduğu" ifadesi bunun en önemli kanıtlarından birisidir. Sanırız, Smith'in verili bir gerçeklik olarak önünde bulunan ve yol açtığı sorunlardan dolayı şiddetle eleştirdiği ticari toplumun propagandacısı olduğu savına katılmak için daha ikna edici kanıtlar gereklidir. Smith, doğrudan üreticinin üretim araçlarından henüz tümüyle ayrılmadığı bir geçiş döneminde yaşadığı için, üretimin kapitalist biçimini, bağımsız meta üreticileri arasındaki mübadele ilişkisi açısından algılamış ve işlevsel bir analitik araç olarak gördüğü işbölümü kavramına başvurmuştur. Bu konuda ayrıca bkz. Rubin (1979, s.187).

Görüldüğü gibi, Smith üretimin modern kapitalist biçimi ile karşılaşınca, emek değer kuramını yadsımış, metaların değerinin ücret, kar ve rant gibi üç bileşenden oluştuğu düşüncesine yönelmiştir. Ancak dikkat edilirse, bu konudaki akıl yürütmesi kar ve rantı emeğin ürününden bir eksiltme olarak tasvir etmektedir. Dobb (1973, s.45), bu yaklaşımı, "kesinti kuramı" diye adlandırmıştır. Smith'in bu kuramsal tutarsızlıktan çok da rahatsız olmadığı anlaşılmaktadır. Ona göre değer konusundaki bu yaklaşım, kapitalist toplumda bir doğal bölüşüm düzeninin inşa edilmesinin zorunlu önkoşulunu oluşturmaktadır:

> "...her ülkenin toplam yıllık emeğinin ürününü oluşturan metaların tümünün değeri, topluca ele alındığında, yine aynı üç bileşene ayrışmak zorundadır ve bunun o ülkede yaşayan çeşitli insanlar arasında emeklerinin ücreti, sermayelerinin karı ya da topraklarının rantı olarak bölüşülmesi gerekmektedir" (Smith, 1937, s.52).

Smith (1937, s.50)'e göre üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet düzeninin kurulmasıyla ortaya çıkan ücret, kar ve rant biçimindeki bu üç gelir kategorisi fiyatın bileşenlerini oluşturur. Ancak bu bileşenlerin gerçek değeri her birinin satın alabileceği ya da kumanda edilebileceği emek miktarı ile belirlenir. Bu yaklaşım, Smith'i değerin kaynağı olarak gördüğü emek miktarının değerini ölçecek sabit bir ölçü bulmaya yöneltmiştir.

Smith'in değer sorununa yaklaşımındaki tutarsızlıklar bir yana, sorunu ele alma biçimi, ortaya koyduğu değer kuramının aynı zamanda bir bölüşüm kuramı olduğunu göstermektedir. Ücret, kar ve rant biçimindeki temel gelir kategorileri, toplumun üç ana sınıfı olan emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri arasındaki bölüşüm ilişkisini ifade etmektedir:

> "her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak toprak rantı, emek ücretleri ve sermaye karı şeklinde üçe ayrılır;bunlar rantla geçinen ücretle geçinen ve karla geçinen üç ayrı halk katmanının gelirini oluşturur. Bunlar her uygar toplumun, üç büyük özgün ve köklü katmanı olup, tüm diğer katmanların geliri önünde sonunda bunların gelirinden gelmektedir" (Smith, 1937, s.248).

Smith I. Kitabın "Malların Doğal Fiyatı ve Piyasa Fiyatı" başlığın taşıyan 7. bölümünde, ücret, rant ve karı şöyle açıklamıştır:

> "Her toplumda ya da çevrede, emeğin ve mal mevcudunun farklı kullanımlarına göre, hem ücretler, hem de kar için aşağı yukarı ya da ortalama bir kar oranı vardır. ...bu oran biraz toplumun içinde bulunduğu genel koşullar, ya da zenginliğin ya da yoksulluğun ve gelişen, duraklayan ya da gerileyen durumu tarafından; biraz da her işin özgül niteliği tarafından belirlenmektedir.
>
> Buna benzer bir biçimde, her toplumda ya da çevrede, ...biraz toprağın bulunduğu toplum ve yörede varolan genel koşullar biraz da toprağın doğal ya da işlenerek elde edilmiş verimliliği tarafından düzenlenen ortalama ya da alışılmış bir rant oranı vardır.
>
> Bu ortalama ya da alışılmış oranlara, genel olarak hüküm sürdükleri zamanda ve yerde ücret kar ve rantın doğal oranları adı verilebilir.
>
> Bir metanın fiyatı, toprak rantını, emek ücretini ve o metayı yetiştirmek, hazırlamak ve pazara götürmek için kullanılan mal mevcudunun karının doğal oranlarına göre ödüyorsa ve buna yetecek miktardan ne az ne de çoksa bu meta *doğal fiyatı* adı verilebilecek bir fiyattan satılmaktadır (Smith, 1937, s.55-6, vurgu sonradan).
>
> Smith'e göre bir malın piyasada satıldığı fiyata piyasa fiyatı adı verilir. Piyasa fiyatı doğal fiyatın altında, üstünde ya da ona eşit bir fiyat olabilir. Doğal fiyat, arz ve talep dengesi sonucu oluşur ve tüm meta fiyatlarının, "adeta, sürekli olarak çekimine kapıldıkları bir merkez fiyattır" (Smith, 1937, s.58)..

Smith'e göre emeğin ücreti, emek talebi ve geçim nesnelerinin ortalama ya da alışılmış fiyatı şeklinde iki temel etken tarafından belirlenir (Smith, 1937, s.822). Ücret oranı, kısa dönemde emek arzı ve talebine göre asgari geçimlik düzey etrafında dalgalanır. Emekçinin aldığı ücret, kendi yaşamını sağlamasına ve emek gücünün yeniden üretimine sağlayacak sayıda çocuğu beslemesine yeterli bir miktarda olmalıdır. Ancak Smith (1937, s.73)'e göre ekonominin gelişme sürecinde olması işgücüne yönelik talebi artırdığı için "emeğin cömertçe ödüllendirilmesi ulusal zenginliğin büyüme içinde olmasının doğal bir göstergesi olduğu kadar, zorunlu bir sonucudur da". Bunun yanı sıra, ücretlerin yüksek olması, nüfusun artmasını sağlar. Smith, zenginliği bireysel tüketim açısından tanımladığı için, yüksek ücretlerden yana olmuştur.

Smith'e göre asgari geçimlik düzey, belli bir toplumda belli bir zamanda varolan geleneksel geçimlik düzeydir. Smith, emek ücreti kısa dönemde arz ve talep tarafından belirlendiğini ancak uzun dönemde emek ücretinin etrafında dalgalandığı doğal oranın iktisadi etkenler tarafından değil gelenek ve görenekler gibi toplumsal etkenler tarafından belirlendiğini savunmuştur (Smith, 1937, s.822).

Smith'e göre doğal rant oranı da doğal ücret oranı gibi, iktisadi koşullar tarafından değil, toplumsal koşullarca belirlenir. Toprak rantı bir tekel fiyatıdır. Ve kiracı çiftçinin ödeyebileceği en yüksek miktardır. Doğal rant oranı, toprak üzerindeki mülkiyet hakları, çitlemeler, fiyat hareketleri ve toprak sahiplerinin harcama kalıpları gibi bir dizi etkene bağlıdır (Smith, 144-5,150). Toprağın fiyatı ve toprak mülkiyetinin dağılımı da yine miras yasaları, mülkiyet ilişkileri gibi etkenler tarafından belirlenir (Smith, 1937, s.361-72) Smith, doğal fiyatı tartıştığı bölümde rantın ücret ve kara göre talepteki değişikliklere karşı daha az duyarlı olduğunu savunmasına karşın, toprağın değişik ürünlerine yönelik talebin, tarım ürünleri fiyatlarını ve rant düzeyini belirlediğini savunmuştur. Smith'e göre toprak sahiplerinin tercihleri ekonominin genel büyüme oranı ve rantların düzeyinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ona göre toprak sahiplerinin gelirlerinin büyük bir kısmını kendi maiyetinin geçimine ve cömert ziyafetlere aktarmak yerine, imalat ürünlerine aktarması ticaret ve sanayinin gelişmesini sağlar. Bu vasıtayla ticaret ve sanayi geliştikçe, kentli emekçileri beslemek ve sanayiye hammadde sağlamak için daha fazla tarım ürünlerine yönelik talep artar. Böylece toprak sahipleri, kendi harcamaları ile farkında olmadan, kendi gelirlerini artırırlar. Bu yaklaşım Smith'in toprak sahiplerinin çıkarlarının toplumun genel çıkarlarına sıkı bir şekilde bağlı olduğu düşüncesinin iktisadi gerekçesini oluşturmaktadır. Toprak rantının iktisadi açıdan merkezi bir öneme sahip olması Smith'i rantın fiyat oluşumundaki rolünü gözden geçirmeye yöneltmiştir. I. kitabın 5. bölümünde rantı, ücret ve karın yanı sıra, fiyatı oluşturan bir bileşen olarak değerlendirmesine karşın, 11. bölümde, tam tersine, rantın fiyat tarafından belirlendiğini söylemiştir. Ona göre: "yüksek ya da düşük ücret ya da kar yüksek ya da düşük fiyatların nedenleridir. Yüksek ya

da düşük rant ise yüksek ya da düşük fiyatın sonucudur" (Smith, 1937, s.146).

Smith'in doğal kar oranı konusundaki açıklaması ise ücret ve rant konusundaki açıklamasından temelde farklıdır. "Mal Mevcudunun Karı Üzerine" üzerine başlığını taşıyan I. kitabın 9. bölümünde karın ve doğal kar oranının nasıl belirlendiğinden daha çok, mal mevcudunun artmasının ücretleri yükseltirken karın azalmasına yol açtığını açıklamaya odaklanmıştır. Smith (1937, s.87)'e göre "birçok zengin tüccarın mal mevcudu aynı işkolunda olduğu için birbirleriyle rekabetleri doğal olarak karlarını düşürme eğilimi taşımaktadır". Tam zenginlik düzeyine ulaşmış ve her iş koluna yatırılabilecek azami miktarda mal mevcudunun kullanıldığı bir ülkede, net karın ortalama oranı çok düşük olacaktır. Bu bağlamda en düşük kar oranı yalnızca, "her zaman her mal mevcudu kullanımının karşı karşıya olduğu rastlantısal kayıpları karşılamaya yetenden biraz fazla olmalıdır" (Smith, 1937, s.96).

Smith, sermayenin karını ekonomi politiğe kazandırmış olmasına karşın, karı iktisadi büyümenin ana kaynağı olarak görmemiştir. Sermayenin karını ele aldığı bölümde ağırlıklı olarak ücretlerin yükselmesi ve karların düşmesinin iktisadi ilerleme için zorunlu olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşım Smith'in zenginlik anlayışı ve bu anlayıştan türeyen toplumsal sınıflar hakkındaki görüşleriyle tutarlıdır. Dobb (1973, s.54-5)'un da vurguladığı gibi, Smith'e göre sermaye birikiminin kaynağı, ücretli emekçilerin ve toprak sahiplerinin zenginliğindeki, dolayısıyla bunların tüketimlerindeki artışa bağlıdır. Bu sınıfların tüketiminin yüksek olması reel ücretlerin yüksek ve mal fiyatlarının ucuz olmasına bağlıdır. Smith'in doğal fiyat kuramı bu gerekçeyle formüle etmiştir. Doğal fiyat üzerinden gerçekleştirilecek mübadele, verili ücret düzeyinde, malların en düşük fiyattan satılmasını güvence altına alacaktır. Bu nedenle Smith'e göre malların fiyatlarını artırmaya yönelik girişimler toplumun zenginliğini azaltır. Öyleyse, malların piyasa fiyatlarını doğal fiyatın üzerinde tutan her türlü engel kaldırılmalıdır.

Bu yaklaşım, Smith'in tüccar ve sanayicilere yönelik olumsuz yaklaşımının da temelini oluşturmaktadır. Smith *Ulusların Zenginliği*'nde sıkça tekellerin malların piyasa fiyatlarını doğal fiyatın üzerine çıkarmasından şikayet etmiştir. Ona göre lonca tüzükleri ve çıraklık yasaları emeğin piyasa fiyatını doğal fiyatın üzerinde tutmasına karşın, bu durum, mal fiyatları üzerinde yüksek kar oranları kadar etkide bulunmaz. Ücretlerdeki artış, malların fiyatları üzerinde aritmetik bir artışa neden olur. Buna karşılık, genel kar oranlarındaki artış, belli bir malın üretimi sırasındaki bütün aşamalarda aynı kar oranı uygulanacağı için fiyatlar üzerinde geometrik bir artışa neden olur. Bu nedenle Smith yüksek ücretlerden yakınan tüccar ve sanayicileri ikiyüzlü olmakla suçlamıştır:

> "Tüccarlarımız ve manüfaktürcü patronlarımız, yüksek ücretlerin fiyatları artırdığı için olumsuz sonuçlara yol açtığından ve dolayısıyla ülke içinde ve dışında malların satışının azalttığından fazlasıyla yakınırlar. Yüksek karların olumsuz sonuçlarından ise söz etmezler. Kendi kazançlarının zararlı etkileri konusunda sessiz kalırlar. Yalnızca diğer insanların kazançlarının zararlı etkilerinden yakınırlar" (Smith, 1937, s.98).

Smith'in tüccar ve sanayicilere yönelik eleştirel tutumu doğal fiyat ve tam rekabet konusundaki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle izleyen bölümde bu konudaki yaklaşımının temelini oluşturan varsayımları ele almaya çalışacağız.

Smith'in tüccar ve sanayicilere yönelttiği eleştiriler, bu kesimlerin çıkarlarının toplumun çıkarlarına karşı işlediği varsayımına dayanmaktadır. Smith'e göre zenginliğin doğal gelişmesi tam rekabet aracılığıyla kar oranının en düşük oranda olmasına bağlıdır. Tüccarlar ve sanayiciler kendi kişisel çıkarlarına karşı olduğu için genel çıkara hizmet eden bu sürece karşı direniş gösterirler. Yüksek kar oranlarını korumak amacıyla, fiyatları olabildiğince yüksek düzeyde tutmaya çalışırlar ve böylece halkın çoğunluğunun tüketim düzeyini azaltarak genel iktisadi büyüme hızını yavaşlatırlar. Bu nedenle bu kesimlerin çıkarları toplumun çıkarlarına karşıttır:

> "Ticaret ve manüfaktürün özel bir dalıyla uğraşanların çıkarı her zaman için, bazı bakımlardan toplumun çıkarlarından farklı hatta ona terstir. Pazarı genişletmek rekabeti sınırlamak her zaman işadamlarının çıkarınadır. Pazarı genişletmek genellikle toplum çıkarına yeterince uygun düşebilir, ancak rekabeti sınırlamak her zaman toplum çıkarına aykırı olsa gerektir; bu yalnızca işadamlarının karlarını doğal biçimde olacak olanın üstüne çıkararak, kendi çıkarı için diğer yurttaşların üzerine saçma vergi koymalarını mümkün kılar. Bu katmandan gelen ticaretle ilgili yeni bir yasa ya da tüzük önerisi, daima büyük bir dikkatle dinlenmeli, uzun uzadıya hem büyük bir kuşkuyla hem de büyük bir özenle dinlenmeden asla kabul edilmemelidir. Çünkü bu öneriler, *çıkarları hiç bir zaman genel çıkarlarla bütünüyle uyuşmayan*, genel olarak halkı aldatmakta ya da ezmekte çıkarı olan ve dolayısıyla birçok kez hem halkı aldatmış ve ezmiş olan kesimden gelmektedir." (Smith, 1937, s.250 vurgu sonradan).

Smith'e göre işadamları sınıfının çıkarları genellikle bunları ticaret ve sanayide tekeller oluşturmaya yöneltir. Bu eğilimi şiddetle eleştiren Smith eserin IV. Kitabında "tüccar ve manüfaktürcülerin bayağı açgözlülüklerinin ve tekelci tabiatlarının (monopolizing spirit)" insanlığa zararlı eğilimler olduğunu söylemiştir. Ona göre "geçmişte ve günümüzde, kralların ve bakanların kaprisli tutkuları tüccar ve manüfaktürcülerin münasebetsiz kıskançlıkları kadar Avrupa'nın huzuruna zarar vermemiştir" (Smith, 1937, s.460). Smith'i en çok rahatsız eden konu, bu kesimin halkı aldatması ve kendi çıkarlarını toplumun çıkarı gibi göstermesidir. Tüccarlar ve sanayiciler yüksek gümrük duvarları ve lonca yasaları sayesinde fiyatları yükseltirler. Ve bu yüksek fiyatlar:

> "...sonunda her yerde bu gibi tekellerin kuruluşuna hemen hiç karşı gelmeyen kırdaki toprak sahipleri, çiftçiler ve işçiler tarafından ödenmektedir. Bunların genellikle bir birlik oluşturmak için ne istekleri ne de olanakları vardır; tüccarlar ile manüfaktürcülerin safsataları ve kopardıkları yaygaralar, bir kesimin özel çıkarının, üstelik toplumun bir alt kesiminin özel çıkarının bütünün genel çıkarı anlamına geldiğine bunlara kolaylıkla inandırmaktadırlar" (Smith, 1937, s.127-8).

Smith'e göre tüccar ve sanayicilerin "çıkarcı safsataları insanlığın sağduyusuna zarar verir". Bu safsata ve yaygaraların sonucu, topluma tümüyle zararlı olan merkantil sistemdir. Merkantil sistem hile ve gözdağı ile oluşmuştur. Ve bu sistem, tüccarlar ve manüfaktür patronlarının sistemlerini sürdürmek için devleti baskı altına alması ve bir dizi ayak oyunuyla kendi çıkarlarına uygun yasaları çıkarması nedeniyle aşılamaz bir engel haline gelmiştir (Smith, 1937, s.438).

Smith'in merkantil sisteme ilişkin eleştirileri dönemin siyasal yapısına ilişkin yaklaşı-

mını açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bir yorumcunun ifadesiyle 18. yüzyılda İngiliz devleti "toprak sahipleri oligarşisi"nin egemenliği altına girmiştir.[16] Devletin yasama işlevini yerine getiren Parlamento (Avam Kamarası) esas olarak toprak sahiplerinden (gentlemen) oluşmaktadır. Bu nedenle 18. yüzyılın egemen siyasal retoriğinde toprak sahiplerinin çıkarı toplumun genel çıkarlarıyla yakından ilişkilidir. Smith, toprak sahipleri sınıfının "çıkarlarının toplumun genel çıkarlarına kesin ve ayrılmaz bir şekilde bağlı" olduğunu savunmasına karşın, bu kesimin, "konumlarındaki rahatlığın ve güvenliğin doğal sonucu olan tembellik" nedeniyle herhangi bir yasanın sonuçlarının nereye varacağını önceden kestirip anlamaları için kafaları gereğince işlemeyen cahil insanlar olduğunu söylemiştir. Buna karşılık tüccarlar ve manüfaktür patronları, "tüm yaşamları boyunca plan ve tasarılarla uğraştıkları için genellikle toprak sahiplerinin çoğunluğundan daha keskin anlayışlıdırlar. Ancak bunların toprak sahiplerine üstünlüğü, genel çıkarları bilmelerinde değil, kendi öz çıkarlarını daha iyi bilmeleridir". "Tüccarlar ve manüfaktür patronları öz çıkarlarına ilişkin bu üstün bilgileri sayesinde toprak sahiplerinin cömertliğini istismar ederler. Ve toprak sahibinin değil kendi çıkarlarının toplumun genel çıkarı olduğu yönündeki gafil ancak içten inanç ile toprak sahiplerini hem kendi çıkarından hem de genel çıkardan vazgeçmesi doğrultusunda kandırırlar" (Smith, 1937, s.249-50). Smith (1937, s.438)'e göre nasıl bir ordu kendi güçlerini azaltmak istemez ve büyüdükçe devlet için bir tehlike haline gelirse, manüfaktür patronları da, lonca yasalarına dayanarak kendi iş alanlarında yeni rakiplerin olmasını istemezler. Bu kesim, "tıpkı fazla büyümüş bir ordu gibi, devlet için aşılması güç bir engel haline gelir ve birçok durumda, yasama organını sindirir"

Smith'e göre merkantil sistemin temel ilkesi tekeldir. Tekel, üretimin baskı altına alınması ve doğal olmayan kar ve fiyatların sürdürülmesi için rekabetin kısıtlanması anlamına gelir. Pazar üzerindeki ve diğer ekonomik kısıtlamalar bireylerin emeklerini kendi belirledikleri alanda kullanmalarını sağlayan doğal özgürlüğünü ortadan kaldırır. "Merkantilist sistem ve onun kısıtlamaları alanında yurttaşların övündüğümüz özgürlüğü, açıkça tüccarlarımızın ve sanayicilerimizin çıkarlarına feda edilir". En önemlisi, merkantil sistem üretim ve tüketim arasındaki doğru ilişkiyi tersine çevirir. Oysa "üretimin tek amacı ve hedefi tüketim olmalıdır". "Fakat merkantil sistemde tüketicinin çıkarları üreticinin çıkarlarına feda edilmiştir" (Smith, 1937, s.625). Smith'e göre iktisadi büyüme toprak sahipleri ve emekçilerin refahına ve tüketime bağlı olduğundan, merkantil sistem bu kesimleri yoksullaştırarak iktisadi büyüme oranını da düşürmektedir. Örneğin koloni ticareti üzerindeki tekel hakkı nedeniyle büyük miktarda sermaye Büyük Britanya'nın dışına götürülmektedir. Ticari sermaye akışkan ve istikrarsız olduğu için ülkeye hiçbir yarar sağlamaz. Bu nedenle, Smith, sermayenin en üretken alan olan tarımda değerlendirilmesinden yanadır:

> "Bir sermayeye kullanım alanı aranırken, eşit ya da yaklaşık eşit kar söz konusu olduğunda, tarımın manüfaktüre doğal olarak yeğlenmesi gibi, manüfaktür de doğal olarak dış ticarete yeğlenir. Toprak sahibinin ve çiftçinin sermayesi manüfaktürcünün sermayesinden daha sağlam olduğu gibi, manüfaktürcünün sermayesi de her zaman kendi denetiminde ve göz önünde bulunduğuna göre dış ticaretle uğraşan bir tüccarın sermayesinden daha çok güven içindedir" (Smith, 1937, s.359).

16 Bkz. Moore Jr (1966, s.15).

Smith'e göre ticaret ve sanayiye dayalı zenginlik, tarımdan farklı olarak sabit ve kalıcı bir zenginlik biçimi değildir. Bu nedenle, tüccarlar ve manüfaktürcüler belli bir ülkeye karşı sadakat duymazlar: "Tüccar açısından ticaretini nerede yürüteceği pek önemli değildir". Dolayısıyla, bu zenginlik, ulus açısından tümüyle istikrarsızdır. Buna karşılık toprak sahipleri oturdukları ülkede sabit bir çıkarları olduğu için, gelişmenin doğal seyrini saptırmakta bir çıkarları yoktur. Zenginliğin tarıma dayalı doğal gelişmesi, rantları artıracağı için, bunlar oturdukları ülkeye karşı sadakat duyarlar ve en önemlisi, "taşralı mülk sahipleri ve çiftçiler, sahip oldukları üstün onur duygusuyla, bütün toplumun, tekelin lanetli ruhundan en az etkilenen üyeleri" oldukları için erdemin ve uygunluğun (propriety) en önemli temsilcileridir (Smith, 1937, s. 395, 428).

Sonuç olarak Smith'e göre ticaret ve sanayinin tarımsal gelişmenin aleyhine desteklenmesi merkantil sistemin özünü oluşturur. Bu sistemin amacı "ülkenin toprağın işlenmesi ve geliştirilmesinden daha çok sanayi ve ticaret aracılığıyla, kır sanayilerinden çok kent sanayileri aracılığıyla zenginleştirilmesi"ni sağlamaktır (Smith, 1937, s.591). Merkantil sistem emek ücretlerini düşürerek toplam talebin azalmasına neden olur. Dış ticaret üzerindeki tekellerle, ticari kar oranının yükseltilmesi tarımın geliştirilmesine engel olur. Sermayenin üretken alandan üretken olmayan alanlara yönelmesiyle rantlar ve tarımsal yatırımlar azalır. Görüleceği gibi Smith, merkantil sistemin genel sonuçlarından daha çok bunun toprağa dayalı çıkarlar üzerindeki etkisi üzerinde durmuştur. Smith'e göre merkantil sistemin bu olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için ekonomi dışı bir zor uygulamaya gerek yoktur. Bu sistemin dayandığı korumacı ve kısıtlayıcı düzenlemelerin kaldırılması yeterlidir.

Smith'in tüccar ve sanayiciler üzerine olumsuz görüşleri onun tam rekabet sisteminin savunmasının ardında yatan temel nedeni oluşturmaktadır. Ona göre rekabetin iktisadi işlevi, tekelleri engellemek ve kar oranının en düşük normal oranına indirmektedir. Bu durum, toplumun çoğunluğunun ihtiyaçlarını düşük fiyattan sağlamalarını güvence altına alır. Rekabetin tesis edilmesi merkantil düzenlemelerin kaldırılarak yeni bir hukuksal zeminin oluşturulmasını gerektirir. Smith'e göre bu hukuksal çerçeveye uyma zorunluluğu bireysel özgürlüğün temel kısıtını oluşturur. Dolayısıyla:

> "Her insan adaletin yasalarını çiğnemediği sürece, kendi çıkarlarını kendi bildiği yol doğrultusunda izlemekte ve kendi çalışması ve sermayesi ile başkalarıyla rekabet etmekte özgürdür" (Smith, 1937, s.651).

Smith'e göre, tam özgürlük sisteminin en önemli sonucu, bütün fiyatların doğal düzeyine inmesidir. Doğal fiyat yalnızca belli durumlarda değil, her zaman serbest rekabet fiyatıdır ve bir ulusun zenginliği için en iyi fiyattır. Smith zenginliği sıradan emekçinin gerçek yaşam standardı açısından tanımladığı için doğal fiyatın uzun dönemde toplumun çoğunluğu için elde edilebilir en düşük fiyat en geniş miktarda malın sürekli üretilmesini sağladığını savunmuştur.

Smith *Ulusların Zenginliği*'nde rekabetin yalnızca, fiyatların ve kar oranının düşmesine yol açmadığını aynı zamanda tüccar ve sanayicileri toplumun geleneksel uygunluk standartlarına uymaya zorladığını vurgulamıştır. Smith burada *tarafsız gözlemci*nin temsil ettiği toplumsal bilinçte içerilen ahlak düşüncesini ticari toplumdaki bireylerin bencil tutkularını dengeleyen bir araç olarak görmüştür. Yukarıda vurguladığımız gibi, Smith'e göre ticari toplum yardımseverlik üzerine değil fayda üzerine kuruludur. Ticari toplumda

fayda ilkesinin egemenliğinin toplum yararına işleyebilmesi, toplumun en bencil ve en yozlaşmış üyeleri olan tüccar ve sanayicilerin dengeli davranmasına, toplumun ahlaki standartlarını temsil eden iyi geleneklere uymasına bağlıdır. Smith'e göre rekabet ilkesi, sağladığı piyasa disiplini ile tüccar ve sanayicileri dengeli ve toplum yararına davranışa zorlayan bir araç işlevi görmektedir:

> "Zanaatların daha iyi yönetimi açısından, loncaların gerekli olduğu iddiasının hiçbir temeli yoktur. Bir zanaatçının üzerinde gerçek ve etkili olan disiplin, loncanın değil, müşterinin tavrından kaynaklanır. İşçinin hile yapmasını engelleyen, ihmalkarlığını gideren şey, elindeki işi yitirme korkusudur. Tekelci bir lonca bu müşteri baskısını kaçınılmaz bir şekilde zayıflatmaktadır. Çünkü bu durumda iyi de çalışsalar kötü de çalışsalar belli bir grup zanaatçıya iş vermek gerekmektedir" (Smith, 1937, s.129).

Bu yaklaşım, Smith'in piyasanın görünmez eline yönelik övgüsünün altında kaynak dağılımındaki etkinliği sağlama kaygısından çok piyasa toplumunun en karakteristik üyeleri olan tüccar ve sanayicilerin bireyci faaliyetlerinin yol açtığı ahlaki dejenerasyonun olumsuz etkilerini ortadan kaldırma endişesinin olduğunu göstermektedir (McNally, 1988, s.227).

Smith'in tüccar ve sanayicilere yönelik olumsuz yaklaşımı, tarıma dayalı bir dünya görüşüne sahip olmasıyla da yakından ilişkilidir. *Ulusların Zenginliği*'nde tarım vurgusu yalnızca iktisadi argümanlarla sınırlı değildir. Onun görüşünde tarım, ekonominin olduğu kadar, siyaset ve ahlakın da kaynağını oluşturmaktadır. Eserin bütününe hakim olan tarım vurgusu Smith'in ekonomi politiğinin karakterini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çerçevede Smith'in devletin rolü konusundaki görüşlerini ele almak yararlı olacaktır. Smith'in toplumsal düzen ve istikrarın kaynağını kişisel çıkar peşinde koşan bireyler arasındaki özgür ilişkilerin sonucu olarak gördüğü ve bu çerçevede her türlü devlet müdahalesine karşı olduğu düşüncesi, gerek iktisat gerekse de giderek iktisadın alet kutusunu kullanmaya başlayan diğer sosyal bilimler alanında en güçlü ortodoksilerden birisi haline gelmiştir. Bu görüşe göre, Smith, piyasa mekanizmasının kendi yasaları doğrultusunda işleyişini engelleyen her türlü devlet müdahalesine karşı çıkan, sivil toplumda hakim olan iktisadi yasaların zorunlu olarak genel yarara hizmet edeceğini savunan, kelimenin çağdaş anlamında liberal bir düşünürdür. Bu görüşün en önemli dayanağı *Ulusların Zenginliği*'nde yer alan ve sıkça alıntılanan kimi ifadelerdir.

Ulusların Zenginliği bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu yaklaşımın önemli kuramsal sorunlar içerdiği görülmektedir. Ancak piyasa mekanizmasının işleyişi, dayandığı varsayımlar ve devlet müdahalesi konusundaki çağdaş tartışmalar bu incelemenin konusu dışında olduğu için, burada Smith'in ekonomi politiğinin devlet sorununa yaklaşımını, yalnızca, eserin kendi iç yapısı ve ortaya çıktığı tarihsel bağlam ekseninde ele almaya çalışacağız.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki devlet, toplumsal sınıflar ve siyasetle ilgili görüşleri tutarlı bir bütün oluşturmaktadır. Smith eserde, çağdaş anlamda devletin ekonomiye müdahalesi sorununu değil, ticari toplumun iktisadi ve toplumsal ilerlemeye hizmet etmesini sağlayacak yasal ve kurumsal düzenleme sorununu tartışmıştır. Başka bir ifadeyle devlet sorununu, ticari ilişkilerin toplumun bütün üyelerinin yararına işlemesini

güvence altına alacak düzenlemeler açısından ele almıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Smith'in, "müdahaleci" bir devlet anlayışına sahip olduğunu söylemek olanaklı görünmektedir.

Smith'in devlet konusundaki görüşlerinin temelini, esas olarak ticari toplumun ana motifi olan kişisel çıkar ilkesinin yol açtığı olumsuz iktisadi ve toplumsal sonuçların ortadan kaldırılması endişesi oluşturmaktadır. Sivil toplumda hakim olan ilişkileri genel yarara hizmet etmesini sağlayacak bir kurumsal çerçeve oluşturma endişesi Smith'in bütün entelektüel sisteminin özünü oluşturmaktadır. Nitekim *Ulusların Zenginliği*'nin düşünsel öncülü olan Glasgow Üniversitesi'nde verdiği dersler *Politika, Devlet Geliri ve Ordu Üzerine Dersler* (Lectures on Police, Revenue and Arms) başlığını taşımaktadır.

Smith, sivil toplumdaki ilişkilerin düzenlenmesi sorununa bir ahlak felsefecisi olarak da yakından eğilmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda ticari toplumda toplumsal ilişkilerde ortaya çıkan ahlaki bozulma ve bunun doğurduğu siyasal sonuçlarla yakından ilgilenmiştir. Smith'i *Ulusların Zenginliği*'ni yazmaya yönelten de aynı endişe olmuştur.

Ulusların Zenginliği'nde kişisel çıkara dayalı faaliyetlerin doğal yasaların işlemesini engellediğini ifade ederek, bu yöndeki faaliyetleri keskin bir dille eleştirmiştir. Ona göre kişisel çıkar ilkesinin iktisadi ve toplumsal hayatta egemen olması istikrarlı ve uyumlu bir toplumsal yapının oluşturulması için gereken siyasal reformların ve iktisadi ilerlemenin karşısına aşılamaz engeller çıkarmaktadır. Bu nedenle yukarıda aktardığımız gibi eserinde geleneksel merkantilist düzenlemelere dayanan tüccar ve sanayicilere karşı keskin eleştiriler yöneltmiştir.

Smith, kişisel çıkar peşinde koşmanın yol açtığı sorunları ortadan kaldırmak için devletin toplumdaki adalet ilkesini hakim kılması ve kişisel çıkarların serbest piyasanın doğal düzenine zarar vermesini engelleyecek bir kurumsal çerçevenin oluşturulması gerektiğini savunmuştur: Böyle bir kurumsal çerçevenin oluşturulması, bu çıkarlar tarafından yönlendirilmeyen bir siyasal iradeye dayanmak zorundadır. Bu nedenle Smith, devletin yasama organının kişisel çıkarlar alanının üzerinde olması gerektiğini savunmuş, tüccar ve sanayicilerin siyasal nüfuzuna önlem olarak toprak sahiplerine dayalı bir yasama organından yana olmuştur. Ona göre toprak sahiplerinin egemen olduğu bir Parlamento, "kişisel çıkarların bitmeyen haykırışlarını değil genel çıkarın geniş bir görüşünü temel alacaktır". Bu tür bir kurumsal güvence altında işleyen bir "ticari toplum", Smith'in iyimserliğine uygun bir "yeryüzü cenneti" olarak işleyecektir. Bu çerçevenin günümüze taşınıp taşınamayacağı sorusu anakronik bir sorudur. Çünkü Smith, piyasa toplumunun sorunlarına ilişkin evrensel saptamalar yapmasına karşın ufku içinde yaşadığı feodalizmden kapitalizme geçiş döneminin sosyal ve ekonomik koşulları ile sınırlıdır.

Kaynakça

Anspach, R. (1972). The implications of the theory of moral sentiments for Adam Smith's economic thought. *History of Political Economy*(4), 176-206.

Bowley, M. (1973). *Studies in the history of economic theory before 1870.* Macmillan:Bristol.

Brewer, A. (1999). Adam Ferguson, Adam Smith and the concept of economic growth. *History of Political Economy 31*(2),238-54.

Campbell, R. H. (1964). The Anglo-Scottish Union of 1707: II. The economic consequences. *The Economic History Review. (second series)16*(3),468-477.

Dobb, M. (1973). *Theories of value and distribution since Adam Smith*. Cambridge University Press:Cambridge.

Dwyer, J. (1992). Virtue and improvement: the civic world of Adam Smith. P. Jones and A. S. Skinner, (Ed.), *Adam Smith Rewieved*. Edinburgh University Press:Edinburgh, 191-216.

Evensky, J. (1987). Two voices of Adam Smith: moral philosopher and social critic. *History of Political Economy 19*(3),447-468.

Ferguson, A. (1966). *An essay on the history of civil society*. D. Forbes, (Ed.), Edinburgh University Press:Edinburgh.

Fitsgibbons, A. (1995). *Adam Smith's system of liberty, wealth and virtue: The moral and political foundations of the Wealth of Nations*. Clarendon Press:Oxford.

Hazard, P. (1999). *Batı düşüncesindeki büyük değişme*. Çev. E. Güngör, Ötüken:İstanbul.

Hont, I. (1983). The 'rich country-poor country debate in Scottish political economy. I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 271-316

Hont, I ve Ignatieff, M. (1983). Needs and justice in Wealth of Nations: an introductory essay. I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and virtue: the shaping of political economy in the Scottish enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 1-44.

Hume, D. (1970). Of refinement of arts. E. Rotwein, (Ed.), *David Hume: writings on economics*. University of Wisconsin Pres:Madison, 19-32.

Hutchison, T.W. (1988). *Before Adam Smith: The emergence of political economy: 1662-1776*. Basil Blackwell:Oxford.

Landreth, H. (1975). The economic thought of Bernard Mandeville. *History of Political Economy 7*(2), 193-208.

Lerner, M. (1937). Introduction. *Adam Smith, An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. E. Cannan, (Ed.), The Modern Library:New York, v-x.

Marx, K. (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Çev. S. Belli, Sol Yayınları:Ankara.

_____**(1997).** *Kapital. c. I*. Çev. A.Bilgi, Sol Yayınları:Ankara.

_____**(1998).** *Artık Değer Teorileri. c. I*. Çev. Y. Fincancı, Sol Yayınları:Ankara.

McNally, D. (1988). *Political economy and the rise of capitalism: a reinterpretation*. Berkeley: University of California Press.

_____ **(1993).** *Against the market, Political economy, market socialism and the Marxist critique*. Verso:London and New York.

Mitchison, R. (1982). *A history of Scotland*. Methuen: London.

Moore Jr, B. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy*. Penguin.

O'Brien, D. P. (1975). *The classical economists*. Clarendon Press: Oxford.

Phillipson, N. (1983). Adam Smith as civic moralist. I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 179-202.

Pocock, J. G. A. (1983). Cambridge Paradigms and Scotch Philosophers: a Study of the Relations between the Civic Humanist and the Civil Jurisprudental Interpretation of Eigthteenth Century Social Thougth. I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 235-252.

Robertson, J. (1983). The Scottish Enlightenment at the Limits of the Civic Tradition. I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 137-178.

Roll, E. (1956). *A History of economic thought*. Faber and Faber:London.

Rothbard, M. N. (1995). *Economic thought before Adam Smith: an Austrian perspective on the history of economic thought. Vol.1*. Edward Elgar: Aldershot.

Rotwein, E (1970). *David Hume: writings on economics*. University of Wisconsin Pres:Madison.

Rubin, I. I. (1979). *A history of economic thought*. Rusça'dan Çev. Don Filtzer, Ink Links:London.

Schumpeter,J. (1954). *History of economic analysis*. George Allen and Unvin: London.

Smith, A. (1937). *An iInquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations*. Edwin Cannan, (Ed.), New York: The Modern Library.

_____**(1976).** *The theory of moral sentiments*. D.D. Raphael and A.L. Macfie (Ed.), Clarendon Press:Oxford.

_____**(1997).** *Ulusların zenginliği*. Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı, Alan Yayıncılık: İstanbul.

Smout, T.C. (1983). Where had the Scottish economy got to by the third quarter of the eighteenth century? I. Hont and M. Ignatieff (Ed.), *Wealth and virtue: the shaping of political economy in the Scottish enlightenment*. Cambridge University Press: Cambridge, 45-72.

Spiegel, H. W. (1971). *The growth of economic thought*. Prentice Hall: New Jersey.

Stein, P. (1970). Law thought in 18th century Scotland. N. Phillipson and R. Mitchison (Ed.), *Scotland in the age of improvement*. Edinburgh University Press:Edinburgh.

Thompson, E. (2006) *Avam ve görenek*. Birikim Yayınları:İstanbul.

Tribe, K. (1995). Natural Liberty and *Laisser Faire*: How Adam Smith Became a Free Trade Ideologue. S. Copley and C. Sutherland (Ed.), *Adam Smith's Wealth Of Nations: New Interdisciplinary Essays*. Manchester University Press: Manchester, 23-44.

katman
İKTİSAT PORTALI

METODOLOJİ / İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Milletlerin Zenginliği 250 Yaşında (I): İki Adam Smith

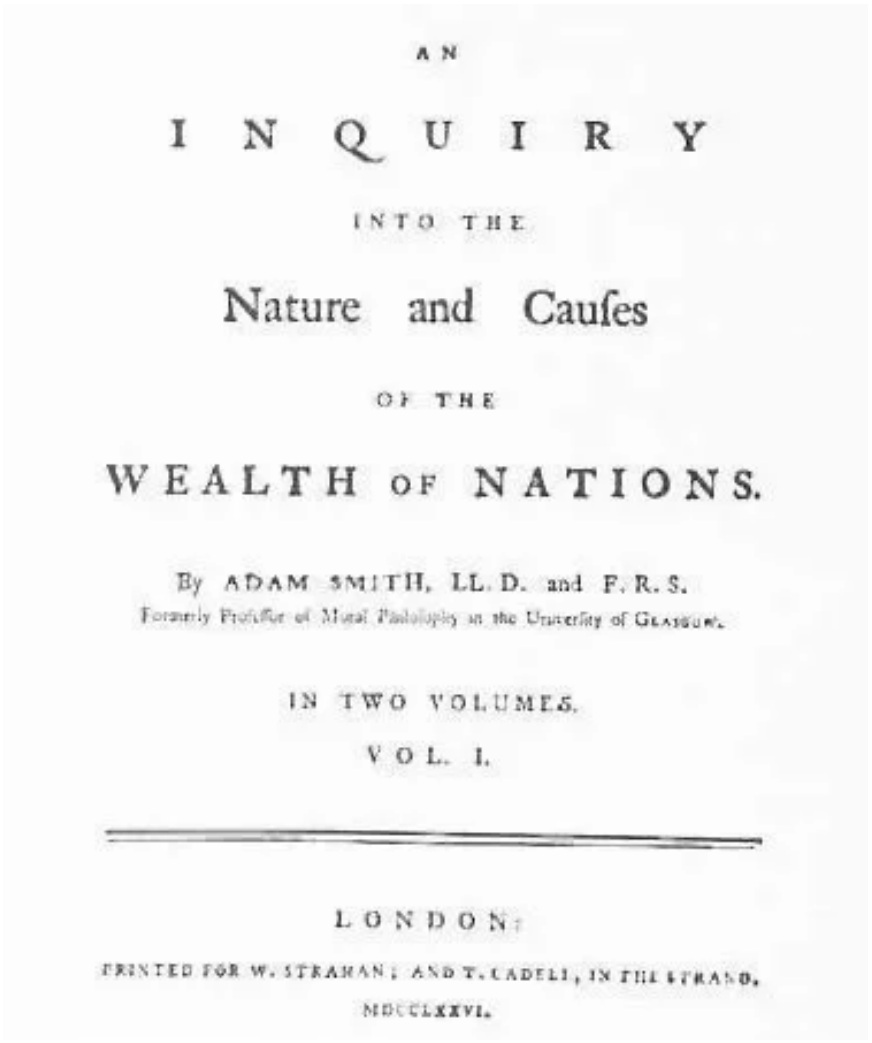
Yazar Muammer Kaymak

9 MART, 2026 Siyaset

DOI: 10.5281/zenodo.18912071

Paylaş: Atıf Yap Kopyala Dinle

“Piyasa peygamberi” olarak sunulan Adam Smith ile İskoç Aydınlanması’nın eleştirel düşünürü olan tarihsel Adam Smith aynı kişi değildir. Milletlerin Zenginliği’nin indirgemeci bir yorumuna dayanarak oluşturulan popüler imge, Smith’i neoliberal bir piyasa ideoloğuna indirgerken, onun kapitalist toplumun çelişkilerini sorgulayan çok katmanlı düşünsel mirasını görünmez kılmıştır.

AN

INQUIRY

INTO THE

Nature and Cauſes

OF THE

WEALTH OF NATIONS.

By ADAM SMITH, LL.D. and F.R.S.

Formerly Profeſſor of Moral Philoſophy in the Univerſity of GLASGOW.

IN TWO VOLUMES.

VOL. I.

LONDON:

PRINTED FOR W. STRAHAN; AND T. CADELL, IN THE STRAND.

MDCCLXXVI.

> “Aynı sektördeki iş sahipleri, eğlenmek ve hoşça vakit geçirmek amacıyla bir araya geldiklerinde bile, sohbet çoğu kez halk aleyhine bir komployla ya da fiyatları yükseltmeye dönük bir anlaşmayla sonuçlanır.”
>
> “Büyük mülkiyetin bulunduğu her yerde büyük eşitsizlik vardır. Bir tek çok zengin insana karşılık en az beş yüz yoksul bulunur; azınlığın zenginliği çoğunluğun yoksulluğunu gerektirir.”
>
> Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*

Adam Smith’in *Milletlerin Zenginliği* günümüzden 250 yıl önce 9 Mart 1776’da yayımlandı. Ortaya koyduğu teorik çerçeve ve sorunsal setiyle iktisadın kurucu metni sayılan bu eser, daha yayımlandığı yıllarda Avrupa’nın başlıca dillerine çevrilmiştir. *Milletlerin Zenginliği,* İngiltere’de 1815-1848 arasındaki hararetli politik ekonomi tartışmalarında başı çeken Ricardo, Malthus, McCulloch ve J.S. Mill gibi iktisatçılar tarafından kanonik hale getirilmiştir. Ancak 1830 sonrasında klasik politik ekonominin çözülmesiyle, teorik bir kaynak olmaktan adım adım uzaklaşmış, 19. yüzyıl boyunca İngiltere merkezli *laissez faire* ideolojisinin seküler bir azizine dönüştürülmüştür.[1] Bilinçli bir şekilde inşa edilen bu Smith imgesi, iktisatta marjinalizmin doğuşuyla sonuçlanacak radikal yön değişiminin de etkisiyle *Milletlerin Zenginliği*’ni piyasanın büyülü görünmez elinin kutsal kitabı olarak yeniden konumlandırmıştır. Bu Smith yorumu, 1920’lerden itibaren liberalizmin güç kaybetmesiyle marjinal bir çevre dışında büyük ölçüde gündemden düşmüş; ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde neoliberal politikaların tasarlanması ve meşrulaştırılması için yeniden popülerleştirilmiştir.

Milletlerin Zenginliği’nin yayınlanmasının 200. Yıldönümü olan 1976 yılı bu açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Aynı yıl Nobel Ekonomi Ödülünü alan neoliberalizmin fikir babalarından Milton Friedman, *Mont Pelerin Derneği*’nde[2] yaptığı “Adam Smith’s Relevance for 1976” başlıklı konuşmada, Smith’den alıntılarla Amerikan siyasetçilerinin neden Keynesçi tam istihdam politikasından vazgeçmesi gerektiğini, devletin küçültülmesinin neden zorunlu olduğunu açıklamıştır.[3] Hemen ertesi yıl İngiltere’de kurulan *The Adam Smith Institute* (Adam Smith Enstitüsü) temel misyonunun Smith’in mesajını günümüze taşımak olduğunu ilan etmiş, Smith’in ‘teorik mirasını’ ve otoritesini arkasına alarak Margaret Thatcher’in yakın çevresinde neoliberal politikaların tasarlanmasında aktif rol oynamıştır. Bugün neoliberal politikaların dünyayı getirdiği yer ortadayken, bu yöndeki propagandanın etkisiyle Smith hala ekonomi basınında ve görsel ve işitsel dijital mecralarda, genellikle olumlu anlamda “kapitalizmin babası”, “piyasa peygamberi”, “laissez-faire bayraktarı” olarak anılmaktadır. *Milletlerin Zenginliği* de geniş bir tartışma zemininin parçası olan tarihsel/teorik bir metin olarak değil, ancak “ehil olanların”, “meslek ulularının” nüfuz edebileceği, sıradan okurun ancak sezgisel olarak ilişkilenebileceği seküler bir kutsal kitap gibi algılanmaktadır. Oysa eser, kalınlığına bakılarak göz korkutsa da her düzeyden okuyucunun anlayabileceği sadelikte kaleme alınmıştır. Bu kadar konuşulup bu kadar az okunan bir eser olması, belki de onu bir kutsal kitap gibi takdim edenlerin arzu ettiği bir durumdur. Zira okunduğunda eser üzerine inşa edilen liberal metafizik dağılacaktır. Nitekim 1902 yılında *Milletlerin Zenginliği*’ni Çince’ye çeviren Yen Fu, eserdeki tüccarlara yönelik sert eleştirilerin Çinli mandarinler (memurlar) ve aydınlar arasında çok güçlü olan geleneksel ticaret karşıtı duyguları depreştirebileceğini düşünerek okurlarını uyarmak zorunda hissetmiştir.[4]

Smith Nasıl Çarpıtıldı?

Smith’e dair bu popüler kimlik inşasının genel iktisadi felsefesinin yanında bir de iktisadi teorinin daha spesifik başlıklarına dair katkılarıyla ilgili bir boyutu da bulunuyor. Bu bağlamda Smith’in teorik mirasının mahiyeti, *Milletlerin Zenginliği*’nin belli bir konuda gerçekte ne söylediği ve neyi amaçladığı üzerine konuşmak için, geçmişteki düşüncelerin nasıl ele alınması gerektiği ile ilgili metodolojik tartışmalara değinmek gerekir. Bu konuda bilim çevrelerinde kabul gören üç meşru yöntem var. Bunlardan ilki geçmişteki düşünceleri, ortaya çıktığı bağlamı temel alarak kendi kavramsal dili ve sorunları ışığında ele almayı öneriyor. Bir diğer yaklaşım geçmişin düşüncelerini tarihsel bağlama odaklanmadan bugünkü analitik çerçevelerden hareketle yeniden inşa etmek gerektiğini ileri sürüyor. Bir üçüncü yaklaşım ise bu düşüncelerin bağlandıkları entelektüel sorunsalların izini sürmeye odaklanıyor. Kişisel olarak bu yöntemler arasına sınır çizgileri çekmenin olanaklı olmadığını düşünsem de bunların bilimsel ölçütler bakımından meşru ve yararlı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Smith’i bir piyasa ideoloğu olarak sunan yorumlar, bu yaklaşımlardan tümüyle farklı bir yol izleyerek, Smith’in eserini güncel ortodoksiye uyduran, aslında ne dediği ile değil, bugünkü “mutlak hakikat”in erken bir habercisi olarak, ne demiş olması gerektiği ile ilgilenen bir yaklaşımı benimsiyor. Başka bir ifadeyle geçmişteki teorileri, bu teorileri ortaya koyan iktisatçıların ele aldığı sorunların, amaçların ve hedeflerin bugünkü iktisat teorisiyle aynı olduğu varsayımı altında, bugünün dili ve yöntemiyle ele alıyor.

Ünlü düşünür ve düşünce tarihçisi Richard Rorty bu yaklaşıma eleştirel bir şekilde doksografik yaklaşım adını veriyor. Biraz serbest bir ifadeyle “geçmiş iktisatçıları neoklasik ortodoksiye uydurmacı okuma” olarak tanımlayabileceğimiz bu yaklaşım, akademik yazın ve ders kitaplarında Smith’e atfedilen teorik katkılarda sıkça karşımıza çıkıyor. Sözgelimi Smith’in faydanın değerin kaynağı olamayacağını göstermek için formüle ettiği elmas-su örneği, marjinalist iktisatçıların elinde özgün anlamından koparılmış,

yazılarından beşeri sermaye teorisi çıkarmak için yapılan keyfi çıkarımlar, bu tür bir çarpık okumanın ürünüdür. En hafif tabirle "entelektüel günah" diye adlandırılabilecek bu tutum, neoklasik iktisadın kurumsal gücüne sırtını dayadığı için mazur görülebiliyor. Zira nasıl olsa metni okuyan yok. Nasıl olsa neoklasik gurular bizim için neyin önemli neyin önemsiz olduğuna, neyin ne anlama geldiğine karar veriyor.

Öteki Adam Smith

1976 yılından başlayarak, Glasgow Üniversitesi tarafından Smith'in yayımlanmamış ders notlarını, elyazmalarını ve yazışmalarını da içeren eleştirel edisyonların yayımlanması, bu tek boyutlu anlatının ve entelektüel çarpıtmanın ciddi biçimde sorgulanmasını sağladı[6]. Smith, artık yalnızca piyasa savunucusu bir iktisatçı olarak değil, İskoç Aydınlanmasının genel tarih, hukuk ve toplum kuramı çerçevesi içinde düşünen, bireysel çıkarların hâkim olduğu bir dünyada kamusal düzenin nasıl mümkün olacağı sorusuyla ilgilenen, toplumun bütün üyelerinin yararına işleyen bir toplumsal düzen olanağını soruşturan eleştirel bir filozof olarak incelenmeye başlandı. Bu yeni literatür, Smith'in temel eserlerini, edebiyattan retoriğe, bilim tarihinden hukuk bilimine uzanan geniş temaları içeren yayımlanmamış yazılarından da yararlanarak, oluşturmaya çalıştığı genel tarih, toplum ve siyaset teorisinin bir bileşeni olarak tartışmaya yöneldi.

Son 50 yılda artan akademik uzmanlaşmanın da etkisiyle Smith yorumları gerek nicelik gerekse kapsam bakımından önemli boyutlara ulaştı[7]. Bu yorumlarda, Smith'in iddia edildiği gibi ticari toplumu 'piyasanın görünmez eli' mefhumu ile meşrulaştırmaya çalışan, bireysel çıkarların kendiliğinden ortak yarara hizmet edeceğini ileri süren bir düşünür olmadığı, tersine, ticari topluma hâkim olan bireyci güdülerin, siyasal ve toplumsal ilişkilere hâkim olmasının yaratacağı sorunlara karşı eleştirel bir pozisyon alan bir Aydınlanma düşünürü olduğu ortaya konuldu.

Dahası, Smith'in Aydınlanmanın bireysel özgürlük, maddi ilerleme, siyasal katılım, sekülerizm gibi sorunsallarından hareketle, piyasanın toplum yararına sonuçlar doğurması için yasa koyucunun bilimi olarak tanımladığı politik ekonomi biliminin çerçevesi içinden geniş bir müdahale alanı tanımladığı gösterildi.

Son 50 yılda Smith'in yeni bir gözle okunmaya başlanması felsefe, tarih, eğitim bilimi, siyaset bilimi gibi alanlardan çok sayıda araştırmacıyı da Smith çalışmalarına yöneltti. 19. yüzyılda pozitivizmin etkisiyle yaratılan disipliner ayrımlar nedeniyle birbirinden koparılan araştırma alanlarının yeniden Smith'in şemsiyesi altında bir araya gelmesindeki ironi bir yana, bu gelişmeler *Milletlerin Zenginliği*'nin çok farklı ve geniş katmanlı okumalara açık bir eser olduğunu da ortaya koymaktadır.

Smith'in eleştirel bir düşünür olarak yükselişi, onun adını neoliberal projeye alet eden muhafazakâr eğilime bir tepki olduğu kadar, 1990'larda Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından Marksizmin gözden düşmesiyle de yakından ilişkili görünüyor. Keith Tribe, bu konuda "artık kapitalizmi Karl Marx'ın yazıları üzerinden eleştirmek ne makul ne de moda görünüyor; *Kapital*'in yerini, kapitalizm eleştirisinin başvuru kaynağı olarak *Milletlerin Zenginliği* almış durumda. Adam Smith, kültür savaşlarında taraf değiştirmiş gibi görünüyor" yorumunu yapmaktadır.[8]

Peki bu eseri ortaya çıkaran tarihsel ortamın özelliği neydi? Ve eser gerçekte ne anlatıyordu? Diğer yayınlanmış ve yayınlanmamış çalışmalarıyla bağlantısı neydi? Ve bugün Milletlerin Zenginliği'ni neden okumalıyız? Bu soruların yanıtlarını bir sonraki yazıda tartışacağız.

Notlar

1. Keith Tribe (1995) "Natural Liberty and Laissez faire: How Adam Smith Became a Free Trade Ideologue", *Adam Smith's Wealth of Nations: New Interdisciplinary Essays.* (Ed. S. Copley ve K. Sutherland), Manchester University Press, 23-44. ↑
2. Mont Pelerin Derneği 1947 yılında Hayek öncülüğünde bir araya gelen Milton Friedman, Ludwig von Mises, Karl Popper ve George Stigler gibi muhafazakâr liberallerin kurduğu bir düşünce derneğidir. Dernek adını kuruluş toplantısının yapıldığı İsviçre'deki kasabadan almıştır. Derneğin amacı klasik liberal geleneği yeniden canlandırmak ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yükselen sosyalizm, planlama ve refah devleti politikalarına karşı piyasa temelli bir düşünsel çerçeve geliştirmektir. Ama derneğin Nobel Ekonomi Ödüllerinin dağıtımından, neoliberal politikaların tasarlanmasına ve propaganda faaliyetlerine uzanan geniş bir etkisi vardır. Bu konuda bkz. Philip Mirowski and Dieter Plehwe (eds), (2009) *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective.* Harvard: Harvard University Press. ↑
3. https://tinyurl.com/34yrjyp4 ↑
4. Yen Fu, (1902) "Foreword to the First Chinese Edition of The Wealth of Nations", Cheng-chung Lai (ed.) (2000) *Adam Smith across Nations: Translations and Receptions of The Wealth of Nations*, Oxford University Press. ↑
5. R. Schumacher (2012) "Adam Smith's theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics,* 5(2), 54–80. ↑
6. *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* başlığı altında yayınlanan 6 cildin 5 cildi Smith'in yeni bulunan ders notlarını da içeren toplu eserlerinden, son cilt yazışmalarından oluşmaktadır. ↑
7. Literatürün kapsam ve derinliğini gösteren iki güncel derleme için bkz. C. J. Berry vd (eds) (2013) *The Oxford Handbook of Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press. Ve K. Haakonssen, (ed) (2006) *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge: Cambridge University Press. ↑
8. Keith Tribe (1999) "Adam Smith: Critical Theorist?" *Journal of Economic Literature,* 37(2), 609–32. ↑

Önerilen Alıntı: Alıntıyı Kopyala

Muammer Kaymak (2026). Milletlerin Zenginliği 250 Yaşında (I): İki Adam Smith. Katman Portal. https://katmanportal.com/doi/10.5281/zenodo.18912071

Muammer Kaymak

Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. İktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve uluslararası politik ekonomi alanlarında çalışmalar yapmakta ve bu alanlarda dersler vermektedir. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme Bölümü'nde, yüksek lisansını Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde tamamlamıştır. Doktora derecesini ise Hacettepe Üniversitesi'nden, 1873–1896 Krizi konulu teziyle almıştır. Praksis Dergisi Yayın Kurulu üyesidir.

Diğer Yazıları

« Politik Ekonominin Yöntemi ve Althusser'in Yanılgısı

Çocukları Ne Yapmalı? (I) »

İlgili Yazılar

katman
İKTİSAT PORTALI

Hakkımızda

Katman, Türkiye'nin iktisadi gündemini geniş halk kesimlerinin refahı ekseninde ele alan; bunu eleştirel ve çoğulcu bir tartışma zemini içinde görünür kılmayı amaçlayan, gönüllü emekle yürüyen ve kâr amacı gütmeyen bir iktisat portalıdır. Gelişmekte olan ülkeler ve dünya ekonomisindeki gelişmeleri de aynı titizlikle izler. Katman, paydaş-yazarların güncel ekonomi politikası değerlendirmelerinin yanı sıra kuramsal tartışmalar, metodoloji odaklı katkılar ve veri/araştırma temelli (ampirik) analizler dâhil, akademik derinliği olan ama daha geniş bir okur kitlesi için de erişilebilir metinlerini yayımlar.

Politikalar

Yayın İlkeleri

Kullanım Koşulları

Gizlilik Politikası ve KVK

Yapay Zeka Politikası

© Tüm hakları saklıdır 2026 Katman Portal

katman
İKTİSAT PORTALI

METODOLOJİ / İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Milletlerin Zenginliği 250 Yaşında (II): Smith'in 'Anti Kapitalist' Piyasa Ütopyası ya da Adam'ın Yanılgısı

Yazar Muammer Kaymak

Paylaş:

20 NİSAN, 2026 Tarih

DOI: 10.5281/zenodo.19704364

Atıf Yap Kopyala Dinle

Smith, Milletlerin Zenginliği'nde güç, tekel ve ayrıcalığa dayalı merkantilist düzene karşı, bağımsız meta üreticileri arasındaki serbest mübadeleye dayanan, rekabet ve verimlilik temelinde işleyen bir piyasa ütopyası kurmuştur. Ancak bu ütopik vizyon, kapitalizmi yarattığı yıkıcı sonuçlardan aklayan bir iktisadi teolojinin de önünü açmıştır.

> ***"Bu sınıftan [tüccar ve sanayicilerden] gelen herhangi bir yeni yasa ya da ticarete ilişkin düzenleme önerisi, her zaman büyük bir ihtiyatla karşılanmalı ve kılı kırk yaran, hatta en kuşkucu dikkatle uzun uzun incelenmeden asla kabul edilmemelidir. Zira bu öneri, çıkarı hiçbir zaman kamunun çıkarıyla tam olarak örtüşmeyen; çoğu zaman halkı aldatmakta ve hatta ezmekte çıkarı bulunan bir kesimden gelmektedir. Nitekim bu kesim, birçok durumda halkı hem aldatmış hem de ezmiştir."***
>
> **Adam Smith**[1]

Katman'daki ilk yazıda Smith ve temel eseri hakkında oluşturulan popüler anlatıdaki sorunlara işaret etmiştik. Bu yazıda eserin tarihsel bağlamını, Smith'in bu özgün tarihsel bağlamda şekillenen entelektüel projesindeki yerini ve eserin içeriğini ele alacağız.

Milletlerin Zenginliği'nin tarihsel bağlamı üzerine yazılanlar popüler anlatıyla tutarlı kimi klişelere dayanır. Buna göre Smith piyasa toplumunun zaferine giden yolu açmak için feodal kalıntılara, kapitalizmin oluşum aşamasına özgü merkantilist politikalara eleştiri getirmiş, eserinde sunduğu teorik analizle piyasanın nasıl refah ve zenginlik getireceğini göstermiştir. Bu anlatı basit ve indirgemeci olduğu kadar yanıltıcıdır da. Zira Smith, çalışmalarında aynı zamanda gelişmiş bir piyasa toplumunu temel almış ve bu toplumun fizyolojisini ortaya koymuştur. Bu konudaki başarısı Terry Eagleton'un yakın tarihli bir yazısında işaret ettiği "entelektüel mesafe"yi kurabilmiş olması ile ilgilidir[2]. Karşı karşıya olunan şeyi doğru değerlendirebilmek için onunla aranıza bir mesafe koymanız gerekir. Ama bu mesafe görecelidir. Eleştirel değerlendirme için incelenen şeyi tanıyacak kadar içinde olmak ama onu doğallaştırmaktan kaçınabilecek kadar dışında kalmak gerekir. Adam Smith için, İngiltere deneyiminde somutlaşan burjuva toplumunu çözümleyebilmesini sağlayan mesafe, onun İskoç kimliğinden kaynaklanmıştır. Bu konum, ona hem içeriden kavrama hem de dışarıdan eleştirme imkânı sağlamıştır.

Smith, 18. yüzyıl başlarında İngiltere ile birleşerek Büyük Britanya çatısı altına giren İskoçya'da varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Akademik hayata Aydınlanma felsefesinin temel metinlerinin ardı ardına yayımlandığı 18. yüzyıl ortalarında adım atmıştır. Bu dönemde İskoçya, Aydınlanma felsefesinin merkezlerinden birisidir. İskoç Aydınlanması, Fransız Aydınlanmasına damgasını vuran soyut "aklın egemenliği" vurgusundan çok, İngiltere ile birleşmenin ardından hızlanan ticarileşmenin ve kapitalist dönüşüm sürecinin doğurduğu somut siyasal, iktisadi ve ahlaki sorunlara odaklanmıştır. İskoçya'nın gelişkin üniversite yapısı sayesinde bu tartışmalar Edinburgh ve Glasgow çevresinde, daha sistematik ve akademik bir çerçevede yürütülmüştür.

Bu düşünsel hareket iki ana eksen etrafında şekillenmiştir. İlki ahlak felsefesi bağlamında gündeme gelen temel bir endişeden kaynaklanmaktadır. Rekabet ve bireysel çıkarın belirleyici olduğu ticari toplumda, toplumsal uyum ve düzen nasıl korunabilir? 18. yüzyıl başlarında Bernard Mandeville'in *Fable of The Bees* başlıklı hicvinde gündeme getirdiği, ilerlemenin hırs, rekabet gibi bencil tutkulara dayandığı yönündeki kışkırtıcı teze karşı, İskoç düşünürleri Francis Hutcheson, David Hume ve Smith, meseleyi geniş bir toplum teorisi içinde ele almıştır.

İskoç Aydınlanması'nın ikinci ekseni ise "1707 Birleşme Yasası" sonrasında İskoçya'nın siyasal ve iktisadi konumunun ne olacağına ilişkin tartışmalardan doğmuştur. Temel sorun, görece yoksul ve geri bir ülke olan İskoçya'nın, zengin İngiltere ile birlik içinde saygınlığını ve gelişme kapasitesini nasıl koruyacağıdır. Bu bağlamda gündeme gelen serbest ticaret–merkantilizm tartışmaları yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda kurumsal ve anayasal bir içerik taşımaktadır. Politik ekonomi tartışmaları bu nedenle doğrudan kalkınma, kurumlar ve eşitsiz gelişme sorunlarıyla bağlantılı olarak şekillenmiştir. Bu çerçevede İskoç Aydınlanması içinde, tarihsel gelişmenin yönünü ve olası sonuçlarını kavramak amacıyla dört aşamalı tarih teorisi geliştirilmiştir. Mevcut incelemeler, bu teorinin 1750'lerde Adam Smith'in verdiği derslerde geliştirildiğini göstermektedir. Buna göre tarih, farklı geçim biçimleri temelinde, avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret aşamalarından oluşmaktadır. Her aşama, farklı toplumsal ilişkilere ve farklı hukuk ile devlet yapılarına dayanmaktadır.

Smith'in temel sorunsalı, özel mülkiyetin ve buna bağlı olarak hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini açıklamak; böylece "ticari toplum" olarak adlandırdığı kapitalist toplumun işleyiş yasalarını kavramak ve bu toplumun gelişimine yön verecek teorik ve pratik sonuçlar çıkarmaktır. Smith, bu teoriyi ve buradan türettiği sonuçları 1760'larda verdiği Hukuk Bilimi derslerinde sistematik biçimde formüle etmiştir.[3] Bu teori *Milletlerin Zenginliği*'nin teorik iskeletini oluşturacaktır.

Smith'in basılı ilk eseri 1759 yılında yayınlanan *Ahlaki Duygular Teorisi*'dir (The Theory of Moral Sentiments). Smith bu eserde geleneksel ahlak felsefesindeki "iyi yaşam nedir?" sorusuna değil, bireylerin toplumsallaşma sürecinde davranışlarına yön veren psikolojik ilkelerden hareketle uyumlu bir siyasal-toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu sorusuna odaklanmıştır. Smith'e göre insan, kendi duyguları ile başkalarının duyguları arasında bir uyum arar; bu "sempati" ilkesi, toplumsal normları temsil eden ve bireyin içinde işleyen "tarafsız gözlemci" aracılığıyla ahlaki yargı ve öz-denetimi mümkün kılar.

Smith, bu eserde bir yandan toplumsal düzen için iyilikseverliğin topluma enjekte edilmesi çözümünün naifliğini eleştirirken öte yandan Mandeville'in özel kötülüklerin kendiliğinden genel faydaya yol açtığını ileri süren tezine karşı toplumsal etkileşimle oluşan ahlaki duygulara ve kurumsal çerçeveye işaret eder.[4] Toplumsal düzeni ayakta tutan esas unsur adalettir. Smith'in ifadesiyle, "iyilikseverlik güzel bir erdem olmasına karşın yalnızca binayı süsleyen bir süstür, binayı destekleyen bir temel değildir." Buna karşılık adalet zorunludur; "adalet olmazsa toplum atomlarına ayrılır."

Smith üzerine popüler anlatılarda *Ahlaki Duygular Teorisi* ile *Milletlerin Zenginliği*'nde iki farklı perspektif olduğu, Smith'in, ilkinde sempati ilkesinden, ikincisinde ise bencillikten hareket ettiği sıkça karşımıza çıkar.[5] 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'nin emperyal gücü ile özdeşleşen soyut teorik iktisada derin önyargılar besleyen Alman Tarihsel Okulu'nun kimi temsilcilerinin gündeme getirdiği ve "Das Adam Smith Problem" adını verdikleri bu argüman tümüyle bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin sonunda gelecekteki araştırma programından söz eder. Kitabın 1790'da yapılan 6. Baskısına yazdığı önsözde bu cümleye atıfla *Milletlerin Zenginliği* ile kamu düzeni, devlet gelirleri ve silahlı güçler meselelerini ele aldığını ancak hukuk teorisi konusunu ele almaya çeşitli aksilikler nedeniyle zaman bulamadığını belirtir[6]. Buradan anlaşılacağı gibi Smith'in, yola çıkarken kafasında birbirini tamamlayan bir araştırma programı vardır. *Milletlerin Zenginliği* bu programın önemli bir parçasıdır. Bu eserde maddi zenginliğin nasıl üretildiği ve hangi koşullarda toplumsal açıdan yararlı sonuçlar ürettiği sorusunun yanıtı aranacaktır.

Milletlerin Zenginliği'nin Teorik Yeniliği

Peki iktisadın bağımsız bir bilim olarak oluşumunda bir kilometre taşı olan bu eser nasıl bir teorik yenilik getirmiştir? Schumpeter, *Milletlerin Zenginliği*'nin eserin yayınlandığı yıl için tümüyle yeni sayılabilecek tek bir analitik düşünce, ilke ve yöntem içermediğini vurgular.[7] Ancak eserin sentez gücü, sistematikliği, genel yasalar düzeyinde soyutlama kapasitesi ve dil ile ikna yeteneği, daha önce dağınık halde bulunan ticaret, maliye ve üretim tartışmalarını tek bir analitik çerçevede birleştirerek politik

biçiminde savunmasına borçludur[8].

Kimi yorumcular eserin teorik yeniliğinin başlığından kaynaklandığını, "Wealth" kavramının İngilizce bir teorik çalışmada ilk kez başlığa çıkarıldığını vurgularlar. Ancak eserin esas yeniliği bu değildir. Zira "The Wealth of Nations" ifadesi kimi 17. yüzyıl edebi metinlerinde merkantilist zenginlik (riches) anlamında da kullanılmaktadır.[9] Esas yenilik, wealth'in nedeni ve mahiyetine dair açıklamadadır. Smith bunu hemen eserin girişinde açıklar: "Her milletin yıllık emeği, o milletin her yıl tükettiği tüm zorunlu ihtiyaçları ve yaşamı kolaylaştıran şeyleri sağlayan temel kaynaktır". Smith burada zenginliği bir ülkedeki üretken emekçilerin bir yılda yarattığı değerlerin toplamı olarak açıklamaktadır. Zenginliğin kaynağı emektir. Bu açıklama öncelikle zenginliği değerli maden stoğu olarak kavrayan dönemin merkantilist düşüncesinden kopuştur. Smith burada, yıllık akım olarak zenginlik fikrini borçlu olduğu Fransız Fizyokratların bir adım ilerisine geçer ve tarımın tek üretken sektör olduğu fikrinden koparak zenginliği genel olarak üretken emeğe bağlar.

Smith'e göre zenginlik, üretken emekçilerin sayısına ve onların beceri, ustalık ve kavrayış düzeyine bağlıdır; bu nitelikler ise büyük ölçüde iş bölümünün gelişmesinin sonucudur. Bu nedenle Smith, I. Kitaba teknik iş bölümünün sağladığı verimlilik artışını açıklamak için iğne manüfaktürü örneğiyle başlar. Ardından toplumsal iş bölümünün gelişimini ele alır. İşbölümündeki gelişmenin maddi zenginliğin daha geniş kesimlere yayılmasını mümkün kıldığını ve Avrupa'daki sıradan emekçinin yaşam konforunu yükselttiğini vurgular. Bir Aydınlanma düşünürü olarak Smith, maddi ilerlemenin bireysel özgürlük ve adalet için gerekli nesnel zemini oluşturduğu kanısındadır. Ticari toplum, iş bölümü ve uzmanlaşmayla emeğin üretici gücünü artırarak bu maddi temeli güçlendiren bir potansiyele sahiptir. Smith iş bölümüne yol açan nedenleri tartışırken antropolojik bir tartışmaya da girer. Smith'in iş bölümü tartışması bir toplum teorisinin farklı katmanlarına işaret eden özgün bir katkıdır. Bu bölümün ardından iş bölümü ile pazarların gelişmesi arasındaki dinamik etkileşime değinir. Bu çözümleme kapitalist gelişmenin maddi önkoşullarının kavranması bakımından oldukça önemli saptamalar içerir[10].

Smith iş bölümü tartışmasının ardından maddi zenginliğin nesnel bir ölçümünü yapabilmek için parasal fiyatlar ile gerçek fiyatlar arasındaki bağlantıyı gündeme alır. Toplumsal üretimin piyasada kâr elde etmek amacıyla örgütlendiği kapitalist bir ekonomide değişim değerlerinin kaynağını emekte arar. Peki ama değerin ölçüsü nedir?

Smith'in bu soruya verdiği yanıt çelişkilerle doludur. Smith değer analizinde farklı sorunsalları birbirine karıştıran bir metodolojik ikiliğe sürüklenmiştir. Bir yandan bir metanın ne kadar değere sahip olduğunu ve bu değerdeki değişimleri belirleyen nedenleri açıklamaya çalışırken diğer yandan değeri ölçebilecek değişmez bir ölçü aramıştır. Böylece değerin teorik analizi ile değeri pratik olarak ölçme çabası birbirine karışmıştır. Değerdeki değişimlerin nedenlerini keşfetmeye yöneldiğinde üretiminde kullanılan emek miktarına, değişmez bir değer ölçüsü bulmak için ise bir malın değişim yoluyla elde edebileceği ya da kumanda edebileceği emek miktarı kavramına başvurmuştur.[11] Ancak Smith bu iki farklı ölçüyü sürekli birbiri yerine kullanmış, bu nedenle, emek değer teorisinin, saf biçimiyle sermaye birikiminin ve toprak üzerinde özel mülkiyetin bulunmadığı ilkel topluma özgü olduğunu savunmuştur. Zira ilkel avcı toplumunda emekçi üretimin tamamına sahip olduğu için harcanan emek ile kumanda edilen emek özdeştir. Smith, kar ve rant gibi kategoriler içeren kapitalist üretim biçimi ile karşılaşınca bu özdeşlik ortadan kalktığı için emek değer teorisinden vazgeçmiş, konuyu ulusal hesaplar düzeyine taşıyarak değeri gelirlerin toplamına eşitleyen bir üretim maliyeti teorisine yönelmiştir. Bu açıklama, açıklamaya çalıştığı şeyi varsayan, fiyatları fiyatlarla açıklayan bir döngüsellik içerdiği için tutarsızdır.

Smith emek değer teorisinden vazgeçmesine karşın eserin farklı bölümlerinde değerin ölçüsü olarak emek miktarı görüşüne tekrar dönmüştür. Smith'in bu konudaki ısrarı, *Milletlerin Zenginliği*'ndeki emek değer teorisinin, Schumpeter'ın iddia ettiği gibi Locke'cu bir sapma olmadığının önemli bir kanıtıdır.[12] Smith'in değer teorisinde içine düştüğü çelişkiler teorik yetersizlikten değil, burjuva üretim ilişkilerini maddi ve entelektüel ilerlemenin temel koşulu olarak doğallaştıran tutumundan kaynaklanmaktadır. Ancak Smith 17. yüzyıl bilim devriminin mirası olan bilimsel kesinlik arayışından vazgeçmemiş ve bu konuda Petty, Cantillon gibi düşünürlerin oluşturduğu araştırma gündemini takip etmiştir. Marx, bu nedenle Smith'in çelişkilerinin yaratıcı çelişkiler olduğunu vurgulamıştır[13]:

"Adam Smith'in çelişkileri önemlidir; çünkü bu çelişkiler, o çözmese de bazı sorunları kapsamaktadır; kendisiyle çelişkiye düşerek o bu sorunları açığa vurmaktadır. Bununla ilgili olarak onun doğru içgüdülerini en iyi gösteren şey, kendisini izleyenlerin, öğretisinin şu ya da bu yönüne karşıt tutum takınmış olmalarıdır."

Gerçekten de Smith'in iş bölümü ve değer-fiyat analizi, bir yandan piyasa ilişkilerinin uyum ve denge yarattığı bir mübadele perspektifine, öte yandan sistemin içsel bağlantılarını ve çelişkilerini açığa vuran üretim ve bölüşüm perspektifine dayanır. Smith'in analizinde bu iki farklı perspektif iç içedir. Bu nedenle iktisadi teorinin Ricardo üzerinden Marx'a ulaşan üretim ve bölüşüm odaklı hattı da, J.B. Say'ın Smith tefsiri üzerinden neoklasik iktisada ulaşan mübadele odaklı hattı da bu eserde kendi hareket noktalarını bulabilmiştir.

Adam Smith, kârı bağımsız bir gelir kategorisi olarak ele alan ilk iktisatçıdır. Kârı, açıkça emeğin yarattığı değerden yapılan bir kesinti, bir artık biçimi olarak tanımlamıştır. Bu gelişme klasik politik ekonominin teorik çerçevesinin oluşumunda kritik bir önem taşımaktadır. Smith kârı sermaye birikiminin kaynağı olarak görmesine karşın, rekabet yoluyla kâr oranlarının düşmesini olumlu bir şey olarak görmüştür. Ona göre kâr oranlarının düşmesi kapitalistleri verimliliği artıracak yenilikler yapmaya teşvik ederek fiyatları düşürür ve toplumsal refahı artırır.

Öte yandan Smith'e göre birikim süreci işgücü talebini artırarak ücretlerin yükselmesine yol açmakta ve refahı artırmaktadır[14]. Smith'in, bir yandan birikimin teknolojik gelişmeye yol açacağını vurgularken, bunun teknolojik işsizlik gibi sonuçlarını dikkate almaması yaşadığı manüfaktür çağının koşullarıyla ilgilidir. Bu dönemde üretim büyük ölçüde, mülkiyetin henüz emekten ayrılmadığı küçük burjuva zanaatkârlar ve zanaatkâr kökenli işçiler eliyle, basit aletlerle yürütülmektedir. Yine de Smith'in eserde 1760'lardan itibaren hayata geçen Sanayi Devriminin ilk icatlarından habersiz görünmesi ilginçtir. Teknolojik gelişme ile ilgili verdiği bazı örnekler 16. yüzyıldan beri bilinen şeylerdir. Smith gibi uzak görüşlü bir düşünürün Sanayi Devrimini öngörmemesi, bu yöndeki gelişmelere dikkat etmemesi, sermaye birikimi ile ulaşmak istediği toplumsal açıdan olumlu sonuçlara odaklanmış olmasıyla ilgilidir. Bu durumun bir başka örneği Smith'in sabit sermaye analizinde karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan makineleşmeden söz ederken, öbür yandan sermaye birikiminin sadece emekçiler için bir tüketim fonu olduğunu vurgulamıştır. Verdiği örnekleri tarım sektöründen seçmesi bu analizi mizahi bir boyuta taşımış, bir yerde çift süren atın sabit sermaye olduğunu vurgularken başka bir yerde bir zihin sürçmesiyle atı üretken emekçi ilan etmiştir.

Özetle Smith'in birikim analizi modern endüstriyel kapitalizm öncesi koşullara dayanmaktadır. Sermaye birikimini emek fonu olarak gören ve meta üretimini sadece tüketici talebiyle sınırlayan yaklaşımının uyum ve denge üreten yapısı, tüketimi analizin merkezine yerleştiren ve krizleri teorik olarak yadsıyan neoklasik fanteziye ilham kaynağı olmuştur.

Smith, maddi zenginliği, insanların temel ihtiyaçlara ve yaşamı kolaylaştıran mallara erişimiyle özdeşleştirmiştir. Ona göre bir ülkenin zenginliği, ortalama emekçinin yaşam standardı üzerinden değerlendirilmelidir. Bu nedenle yüksek reel ücretler ve ucuz mallar zenginliğin temelidir. Üretimin temel amacı tüketimdir. Ne var ki merkantil sistemde, tüketici üreticiye tabi kılınarak bu ilişki tersine çevrilmiş, piyasa kısıtlamalarıyla "yurttaşların övündüğümüz özgürlüğü, açıkça tüccarlarımızın ve sanayicilerimizin çıkarlarına feda edilmiştir".

Smith'e göre sermayenin doğal gelişme düzeni tarım, ardından manüfaktür ve en son olarak dış ticaret şeklinde olmalıdır. Ancak Avrupa'daki feodal kurumlar ve ticari kısıtlamalar doğal gelişme düzenini bozmuş, ticaret ve sanayinin öne çıkması daha yavaş ve istikrarsız bir gelişmeye yol açmıştır. Bu engeller kaldırıldığında sermaye yeniden tarıma yönelecek, üretkenlik artacak ve birikim daha istikrarlı hale gelecektir.

Smith'e göre, iktisadi büyüme toprak sahipleri ve emekçilerin refahına ve tüketime bağlı olduğu için, merkantil sistemin bu kesimleri yoksullaştırması iktisadi büyüme oranını da düşürmektedir. Örneğin koloni ticareti üzerindeki tekel hakkı nedeniyle büyük miktarda sermaye Büyük Britanya'nın dışına götürülmektedir. Ticari sermaye akışkan ve istikrarsız olduğu için ülkeye hiçbir yarar sağlamaz. Bu nedenle, Smith, sermayenin "en üretken alan olan" tarımda değerlendirilmesinden yanadır.

Smith'in merkantilizme yönelik sert eleştirileri sadece iktisadi değil siyasi kaygılarını da yansıtmaktadır. Smith'e göre, ticaret ve sanayiye dayalı zenginlik, tarımdan farklı olarak sabit ve kalıcı bir zenginlik biçimi değildir. Bu nedenle, tüccarlar ve manüfaktürcüler belli bir ülkeye karşı sadakat duymazlar. Dolayısıyla, bu zenginlik, ulus açısından istikrarsızdır. Buna karşılık toprak sahiplerinin oturdukları ülkede sabit bir çıkarları olduğu için, gelişmenin doğal seyrini saptırmakta bir çıkarları yoktur. Dahası "taşralı mülk

Smith'e göre merkantilizme özgü tüm imtiyaz ve kısıtlamalar kaldırıldığında "doğal özgürlüğün açık ve yalın düzeni" kendiliğinden ortaya çıkacak ve yerleşecektir. Bu doğal özgürlük düzeninde, "her insan kanunlara riayet ettiği sürece, kendi çıkarlarını kendi bildiği yolda izlemekte ve kendi emeği ve sermayesi ile başkalarıyla rekabet etmekte özgürdür" (Smith, 1976: 687). Devlet, özel kişilerin işlerini denetlemek ve onları toplumun yararına en uygun alanlara yönlendirmek gibi, çok sayıda yanlış karara açık ve hiçbir insan bilgisinin yeterli olmayacağı bir görevden muaf tutulur ve sınırlı işlevleriyle yetinir.

Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nde devlet müdahalesine karşı yönelttiği eleştirilerin 20. yüzyılda toplumsal kazanımları hedef alan ve piyasanın sınırlandırılmasına karşı çıkan neoliberal ideolojiyle bir akrabalığının olmadığı vurgulanmalıdır. Smith'in eleştirileri, üretici güçlerin gelişiminin önünde engel oluşturan kapitalizmin oluşum sürecine ait uygulamalara ve feodal kalıntılara yöneliktir.[16] Ayrıca belli alanlarda devlete ılımlı bir müdahale alanı tanımaktadır. Nitekim I. Kitapta iş bölümünün olumlu sonuçlarından söz ederken 5. Kitapta iş bölümünün geniş yığınlar üzerindeki aptallaştırıcı etkisine karşı devletin üstleneceği bir genel eğitim sistemi önermiştir.[17]

Eserlerini modern kapitalizme geçiş sürecinde kaleme alan Smith, her ne kadar kapitalist sistemin içsel çelişkilerinin farkında olsa da, bireysel inisiyatifi, biçimsel eşitliği ve maddi ilerlemeyi teşvik eden bu yeni toplumsal düzeni, ütopik bir perspektifle reforme etme çabasındadır.[18] Smith, henüz makinalarla, fabrika sistemi ile tanışmamış, büyük ölçüde bağımsız meta üreticilerinden oluşan ve kapitalizmin ilerici özelliklerinin yıkıcı etkilerine göre çok daha belirgin olduğu bir dönemde yazmaktadır. Bu nedenle kapitalizmin oluşum sürecinde ekonomi dışı zor yoluyla inşa edilen çerçeveye karşı serbest piyasa ve rekabet ilkesini ileri sürmektedir. Smith'in sunduğu çerçeve, sanayi devriminin şafağında artık gereksiz hale gelen merkantilist politikalara karşı sanayi burjuvazisinin talepleriyle de örtüşmüştür.

Smith'in tasarladığı piyasa ütopyasının önündeki başlıca engel olarak gördüğü merkantilist politikaları bütünüyle irrasyonel ve saçma ilan etmesi, kapitalizmin tarihsel oluşum sürecinde bu politikaların —ilkel birikimin kaldıracı olarak— oynadığı rolün ve devletin kurucu işlevinin göz ardı edilmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Smith'in kapitalizmin oluşumunu iş bölümü ve uzmanlaşmanın barışçıl ilerlemesi olarak gören bakış açısı, sermaye egemenliğinin siyasi zor ile piyasa zoru arasında bir bileşimle gerçekleştiğini gözlerden saklayan bir iktisadi teolojinin önünü açmıştır. Duncan Foley, *Adam's Fallacy*[19] kitabında Smith'in teorik çerçevesi üzerine tartışmalı ve nüansları kaçıran bir yorum yapmasına karşın bu önemli gerçeğe işaret etmektedir. Bugün kapitalizmin geldiği yıkıcı aşamada, sistemin ürettiği her türden şiddet ve yağma bu metafiziğe dayanarak aklanmakta, tekellerin ve devletle iç içe geçmiş ayrıcalıklı "soyguncu baronların" hüküm sürdüğü kapitalizme karşı, "gerçek kapitalizm bu değil" denilerek Smith'in doğal özgürlük düzeni olarak idealize ettiği iş bölümü, uzmanlaşma ve verimliliğin hüküm sürdüğü piyasa ütopyasına başvurulmaktadır. Adam'ın yanılgısı ya da günahı buradadır. Bilgelik ağacının meyvesini yemenin kaçınılmaz olarak kan ve gözyaşının hüküm sürdüğü bir dünyaya yol açacağını görmemiştir.[20]

Politik Ekonominin "Palto"su

Milletlerin Zenginliği entelektüel zenginliği, dayandığı geniş karşılaştırmalı tarihsel perspektifi ve kurucu teorik başarılarıyla kendisinden sonra gelen kuşaklar için zengin bir miras bırakmıştır. Yukarıda, Ricardo üzerinden Marx'a ulaşan hattı ve J. B. Say üzerinden neoklasik iktisada ulaşan hattı vurgulamıştık. Smith'in düşünsel mirası, özgün soyağacı çizgileri üzerinden bu iki gelenek dışında değerlendirilebilecek okullara ve önemli figürlere de bağlanır. Örneğin Smith'in rantiye ve tekellere yönelik eleştirisi Saint Simon'un liyakate dayalı teknokratik ütopyacı sosyalizmine esin kaynağı olmuştur. Smith'in Saint Simoncu okuması, Veblen'in 20. yüzyıl başlarındaki Amerikan tekelci kapitalizmine yönelik "üretici güçler" eksenli eleştirisine de ilham vermiştir. Smith'den farklı olarak denge fikrine mesafeli olan Keynes'in içkin liberalizmi büyük ölçüde Smithçi vizyonu çağrıştırır. 1920'lerde kaleme aldığı ünlü makalelerde, *Genel Teori*'nin sonuç bölümünde adeta Smith konuşmaktadır.

Smith'in etkisi iktisadi teori ile iktisadi okullarla sınırlı değildir. Braudel'in *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm*'de benimsediği teorik çerçeve Smithçi piyasa-kapitalizm ayrımına dayanır. Giovanni Arrighi, büyük ses getiren *Adam Smith Pekin'de* adlı çalışmasında Smith'in iktisadi gelişmenin doğal yolu analizinden hareketle Çin deneyimini tartışmaya açmıştır. İlk bakışta tuhaf gelse de Polanyi'nin vizyonu da derin bir Smithçi etki taşır. Klasik ve tarihsel sosyolojinin, klasik antropolojinin kurucu metinleri de Smith'in teorik çerçevesinden beslenir ve onunla diyalog kurar. Örnekler çoğaltılabilir. 19. yüzyıl sonlarında dolaşıma giren ve Dostoyevski'ye atfedilen "Hepimiz Gogol'un Palto'sundan çıktık" sözünden esinlenerek, *Milletlerin Zenginliği* başta iktisat ve sosyoloji olmak üzere sosyal bilimlerin geniş ailesinin Palto'sudur denilebilir. Eser, sadece konunun uzmanları için değil geniş bir okuyucu kitlesi için zengin bir entelektüel kaynak ve bir düşünsel klasik olarak okunmayı ve tartışılmayı hak etmektedir. Daha çok okunması ve tartışılması dileğiyle.

Not 1: Yazıdaki görsel Diderot ve D'Alembert'in *Ansiklopedi*'sinde 1755 yılında yayınlanan ve Smith'in tasvir ettiği iğne manüfaktürünün kaynağı olan makaledeki gravürün yapay zeka ile renklendirilmiş versiyonudur.

Not 2: *Milletlerin Zenginliği*'nin 250. Yılı vesilesiyle British Academy'nin düzenlediği sempozyumdaki oturum başlıklarından birisi **2026'da Dünya: Tekelciler ve Soyguncu Baronlar** başlığını taşıyor. Oturumun konusu ise şöyle açıklanmış: "Bu panel, Adam Smith'in şirketlere yönelik eleştirisini, bu şirketlerin hem devletin ele geçirilmesindeki hem de işçilerin ezilmesindeki rolleri üzerinden ele alacaktır. Ancak bunu, çağdaş bir perspektiften yaparak, Smith'in düşüncelerinin Amazon veya ExxonMobil gibi şirketlerin gücünü ya da küresel tedarik zincirlerindeki işçilerin çalışma koşullarını anlamamıza ne tür katkılar sunduğunu da tartışacaktır."

Kaynakça

1. Adam Smith (1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Volume I &II. (Ed. R. H. Campbell ve A. S. Skinner). Oxford: OUP.s. 267. ↑
2. Terry Eagleton (2025) "Jonathan Swift'ten İroni Dersleri: Göreciliğin Bağnazlığı", çev. Barış Özkul, https://birikimdergisi.com/guncel/12228/jonathan-swiftten-ironi-dersleri-goreciligin-bagnazligi ↑
3. Adam Smith (2018) *Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*. Çev. A Celiloğlu, İstanbul: Pinhan. Bu konuda ayrıca bkz. Kaymak, M. (2020) "Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine". *Mülkiye Dergisi*, 44 (2), 177-218. ↑
4. Smith'le özdeşleştirilen "görünmez el" klişesi bile bu eserde bireyci eylemin toplumsal açıdan yararlı sonuçlar doğurabilmesi için gerekli kurumsal çerçeve tartışması içinde gündeme gelir. Smith, bu tartışmada siyasal alandaki otoriter eğilimlere karşı bireyciliği değil, kamusal ruhun geliştirilmesi çözümünü önerir. Bkz. Adam Smith (2018) *Ahlaki Duygular Kuramı*, Çev. D. Kızılay, Pinhan Yay. s. 266-270. ↑
5. Popüler ve akademik mecralarda yazan bazı yerli ve yabancı muhafazakâr yorumcular, meselenin özünden öylesine bihaberdirler ki *Ahlaki Duygular Teorisi*'ni piyasa aktörleri için kaleme alınmış bir ahlak nasihatnamesi sanırlar. Oysa bu eserde Smith, mensubu olduğu İskoç geleneğinin diğer temsilcileri gibi normatif bir etik kuramı önermez. Ahlaki ölçütler, toplumsal etkileşim içinde oluşur ve psikolojik temellidir. Bu yönüyle eser, ahlaki olmayan (amoral) bir çerçeveye dayanır. Buna karşılık *Milletlerin Zenginliği* kelimenin gündelik anlamıyla çok daha fazla ahlaki yargı içerir. Birkaç örnek: tekelin lanetli ruhu, (the wretched spirit of monopoly), tüccar ve sanayicilerin çıkarcı safsataları, (interested sophistry of merchants and manufacturers), insanlığa efendilik edenlerin aşağılık düsturu, (the vile maxim of the masters of mankind). ↑
6. *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin *Milletlerin Zenginliği*'nin yayınlanmasından sonra yeni baskılarının çıkması bu argümanın temelsizliğinin önemli kanıtlarından biridir. Smith bu baskılarda kimi revizyonlar yapmıştır. Ancak bunlar önerdiği ahlak felsefesi sisteminin içsel çelişkilerine çözüm arayan ikincil önemde değişikliklerdir. ↑
7. J. Schumpeter (1986) *History of Economic Analysis.* London: Routledge, s. 179. ↑
8. Aynı çalışma, s.238. ↑
9. Örneğin John Dryden 1665'te İngiltere ile Hollanda'nın ticari üstünlük için giriştikleri deniz savaşını şöyle tasvir ediyor: O görkemli gün ki, iki donanma karşı karşıyaydı/.../Rüzgârlar kimin yelkenini dolduracağını bilmezken/ Dalgalar milletlerin zenginliğinin nereye akacağını kestiremiyordu. https://www.gutenberg.org/files/49221/49221-h/49221-h.htm ↑
10. Lenin, 1890'larda Rusya'da iç dinamiklere dayalı bir kapitalist gelişmenin mümkün olmadığını savunan Popülist (Narodnik) iktisatçılara karşı kaleme aldığı *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* eserinde Smith'in iş bölümü analizinden eleştirel bir şekilde yararlanmıştır. ↑

taşıdıkları emek zamanı ile belirlenmesini metaların değerinin emeğin değeri olarak belirlenmesi ile karıştırmaktadır; ayrıntılara girerek toplumsal sürecin eşit olmayan emekler arasında zorla kurduğu nesnel denklemi, bireysel emeklerin öznel haklar eşitliği olduğunu sanarak, her yerde tereddüde düşmektedir. Gerçek emekten değişim değeri yaratan emeğe... gelince onu iş bölümü ile gerçekleştirmeye uğraşmaktadır". K. Marx (1993) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Çev. S.Belli, Sol Yayınları, s. 76. ↑

12. Locke'a göre, bir kişi doğada sahipsiz duran bir kaynağa kendi emeğini kattığında (örneğin toprağı sürdüğünde), o kaynak artık o kişinin meşru özel mülkü haline gelir. Burada emek, değerin değil, özel mülkiyetin kaynağıdır. (Bu arada Locke atının otladığı otlağı da uşağının sürdüğü tarlayı da kendi emeğinin sonucu olarak görür ve mülk edinir). Smith'in basit meta üretimi temelinde formüle ettiği kumanda edilen emek yaklaşımı biçimsel olarak Locke'un bu yorumunu çağrıştırır. Ama Smith'in temel sorunsalı değere sahip olmanın meşrulaştırılması değil değerin ölçümüdür. ↑

13. K. Marx (1998) *Artı Değer Teorileri I.Kitap*, Çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, s. 141. ↑

14. Smith'in niyetinden bağımsız olarak bu analizin ideolojik işlevi açıktır. Bu nedenle Samuelson, Smith'in, sermaye birikimi ve teknik yeniliklerin kısa ve orta vadede ücret artışlarına yol açabileceğini kabul etmesinin, Malthus, Ricardo ve Marx'ın emek arzını katı bir geçimlik ücret düzeyine bağlayan teorilerinde gözden kaçırdıkları bir gerçekçiliği içerdiğini öne sürmüştür. Paul A. Samuelson (1977) "A Modern Theorist's Vindication of Adam Smith", *American Economic Review,* 67(1), p. 42. ↑

15. Bu ifadeler bizce Smith'in kendi teorisi ile çelişerek tarımı "en üretken alan" ilan etmesinin sadece Fizyokratik bir zihin sürçmesinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda özel çıkarın yozlaştırıcı etkilerine karşı tarıma dayalı sınıfları istikrarlı bir siyasal düzenin temeli olarak gören siyaset felsefesi ile ilgili olduğunu göstermektedir. ↑

16. Michel Foucault gibi eleştirel bir düşünür dahi bu yoruma büyük ölçüde katılarak, Adam Smith'in piyasayı yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ahlaki ve siyasal doğruların sınandığı bir "hakikat rejimi" olarak kavradığını ileri sürüyor ve bunu neoliberal yönetimselliğin öncülü olarak yorumluyor. Bizce bu okuma, Smith'in kapitalizmin iç çelişkilerine dair analizini ve tarihsel perspektifini görmezden gelerek, onun teorik yapıtını bir yönetim tekniğine ya da iktidar teknolojisine indirgiyor. Çalışmalarının merkezine "iktidar" sorununu yerleştiren Foucault'nun Smith'in makro iktidar yapıları olarak merkantilizme, tekelci ayrıcalıklara, kolonyalizme ve feodal-kilise temelli tahakküme yönelttiği kapsamlı eleştiriyi dikkate almaması bilinçli bir tercih gibi görünüyor. Bkz. M. Foucault (2024) *Biyopolitikanın Doğuşu: Collége de France Dersleri (1978-1979),* Çev. A. Tayla, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay. s. 43-62. ↑

17. Bkz. M. Kaymak (2025) "Filozof ve Hamal: Adam Smith ve Bir Kamu Düzeni Sorunu Olarak Eğitim", *Amme İdaresi Dergisi,* 58 (4). 619-658. ↑

18. Smith'in devlet anlayışını en açık biçimde izleyebileceğimiz yer, üretken ve üretken olmayan emek ayrımıdır. Smith, üretken olmayan emeği açıkça feodal toplumun aşağılayıcı ilişkileriyle özdeşleştirir. Smith'e göre hükümdar, onun emrindeki yargı ve ordu mensupları ...üretken-olmayan emekçilerdir. Bunların yanı sıra "kilise mensupları, avukatlar, doktorlar, her türden yazarlar, oyuncular, palyaçolar, müzisyenler, opera şarkıcıları, opera dansçıları vb. aynı sınıf içinde sayılmalıdır". Marx'ın ifadesiyle, Smith'in kullandığı dil "henüz toplumun tümünü, devleti vb. kendine tabi kılamamış, hâlâ devrimci olan burjuvazinin dilidir". Bkz. K. Marx (1998) *Artı-Değer Teorileri I. Kitap*, Çev. Y. Fincancı, Sol Yayınları, s. 284-285. ↑

19. Duncan Foley (2006) *Adam's Fallacy: A Guide to Economic Theology*, Mass.: Harvard University Press. ↑

20. Smith'e kapitalizmin eleştirisine temel oluşturan bilimsel katkısı nedeniyle büyük önem veren Marx da bunun farkındaydı. Ama kendi amaçları bakımından Smith'in sınıfsal körlüğünü, naif iyimserliğini temel bir sorun olarak görmedi. Bugün Marksist yazında bu yönde önemli eleştirel çalışmalar da mevcut. Örneğin M. Perelman, *Invention of Capitalism* adlı kitabında Smith'in utangaç ilkel birikimciliğini vurgular. Ve eserini bir küçük burjuva ütopyası olarak görür. Edward Thompson ise *Avam ve Görenek*'te Smith'in yoksul emekçilerin ahlaki ekonomi taleplerine karşı piyasa apolojisi yaptığını ileri sürer. ↑

Önerilen Alıntı: Alıntıyı Kopyala

Muammer Kaymak (2026). Milletlerin Zenginliği 250 Yaşında (II): Smith'in 'Anti Kapitalist' Piyasa Ütopyası ya da Adam'ın Yanılgısı. Katman Portal. https://katmanportal.com/doi/10.5281/zenodo.19704364

Muammer Kaymak

Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. İktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve uluslararası politik ekonomi alanlarında çalışmalar yapmakta ve bu alanlarda dersler vermektedir. Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme Bölümü'nde, yüksek lisansını Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde tamamlamıştır. Doktora derecesini ise Hacettepe Üniversitesi'nden, 1873–1896 Krizi konulu teziyle almıştır. Praksis Dergisi Yayın Kurulu üyesidir.

Diğer Yazıları

« Türkiye'de Beşerî Sermaye (III)

Güç (II): Faillik – Yapı İlişkisi »

İlgili Yazılar

Hakkımızda

Katman, Türkiye'nin iktisadi gündemini geniş halk kesimlerinin refahı ekseninde ele alan; bunu eleştirel ve çoğulcu bir tartışma zemini içinde görünür kılmayı amaçlayan, gönüllü emekle yürüyen ve kâr amacı gütmeyen bir iktisat portalıdır. Gelişmekte olan ülkeler ve dünya ekonomisindeki gelişmeleri de aynı titizlikle izler. Katman, paydaş-yazarların güncel ekonomi politikası değerlendirmelerinin yanı sıra kuramsal tartışmalar, metodoloji odaklı katkılar ve veri/araştırma temelli (ampirik) analizler dâhil, akademik derinliği olan ama daha geniş bir okur kitlesi için de erişilebilir metinlerini yayımlar.

katman
İKTİSAT PORTALI

Yayın İlkeleri

Kullanım Koşulları

Gizlilik Politikası ve KVK

Yapay Zeka Politikası

© Tüm hakları saklıdır 2026 Katman Portal